मापोथीचीपत्रे ८५ आहेत पुढचीसमाप्तीचीपत्रेनाहीत

अनुमानचिन्तामणिमाथुरी

चिं·टी·
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ न्यायांबुधिकृतसेतुहेतुं श्रीराममखिलसंपन्नैः
ःनानं त्रिभुवनगीतं तर्कदीपिकामादरान्नत्वा ॥१॥ श्रीमन्नामथुरानाथतर्कवागीशधीमता ॥ विरादीकृ
त्य दर्श्यते द्वितीया मणिफक्किका ॥२॥ आन्वीक्षिकीपंडितमंडलीपुरस्तांडवेरध्मपतं विनापि ॥ मदुक्तिभ
नन्वीरिचिंत्यधीरनिः शंकमध्यापनमातनुध्वम् ॥३॥ अथ पीरदंवक्तुपुवक्तुमिर्लक्षगाचरितंलापनेचके
त ष्विन्नमामान्यतोहित्वाभास्तांतनयापितज्ञानस्थानविततमवो बोधप्रकाशकं वक्तुनरकुतर्कसंवलि र्प
तमहांमस्यिकंचानोव्याप्तो ह्यष्टैव केवलं सर्वेषां मवतीति सर्वोर्थे जिघृक्षया प्रत्यक्षं तर्कणा मूलकारणा
नापवेशघायपचमसमात्रपरं निबंधः अस्य संनिरूपितमिदानीमनुमानं निरूपयितुमतः शिष्यावधाना
पमनिजानीते अस्य सानंतरमिलाहिना । अन्यथाऽस्एफ्रीदंतस्यादिनिभावः अस्य सानंतरं प्रत्यक्षनि एम०
रूपणानंतरं । नुपमानान्तरणाक् । उपमाननिरूपणात्प्राक् । अनुमानं निरूप्यत इत्यन्वयः । निरूप्यते लक्ष १

सिद्धान्तमुक्तेरीशापाय ४

यात्वरूपप्रामाण्यादिभिर्लोप्यते। तदेवं स्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकज्ञानानुकूलव्यापारविषयो
ऽनुमानमित्यर्थः। व्यापारः शाब्दप्रयोग एव तत्रोद्देशपदनामाप्यगन्तुं बाधितमेवात्मप्रत्यक्षग्रंथानुमानग्रंथ
योरेकवाक्यतापत्तिप्रयोजकत्वेनानुमानयोः संगतित्वरूपेण संगतिमपि दर्शयति। प्रत्यक्षोपजीव
कत्वादिति। अनुमानस्य प्रत्यक्षकार्यत्वादित्यर्थः। भवति हि प्रमितिज्ञानात्मकमनुमानमिति द्विपात्म
कप्रत्यक्षफलमित्यर्थः। अवतानु[redacted]त्यजिज्ञासाप्रयोजकत्वं पंचम्यर्थः। [redacted]प्रत्यक्षा
नंतरनिरूपणे। तथा च प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यप्रत्यक्षानंतरनिरूपणविषयो
ऽनुमानमित्यर्थः। एतेन संगतित्वेन संगतिर्दर्शिता। अनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञान
विषयत्वं संगतित्वं। भवति चानंतराभिधाने प्रत्यक्षकार्यत्वज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वमिहेत्यस्य
कार्यत्वेप्यनंतराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वस्याग्रहः। तुल्यवित्तिवेद्यत्वेनोत्तरकाल

सजन्यशाब्द बोधविषयत्व

प्र

सि॰ टी॰ ज्ञानसंबोधसंभवात्। एकवाक्यत्वं चैकप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वं। पूर्वग्रंथार्थप्रतिपत्ति
स्वर्गेणं प्रयोजनप्रयोजनकप्रतिपत्तिविषयार्थकत्वमिति यावत्। प्रयोजनं तु परंपरया मुक्तिरेव। एकवाक्य
ताप्रतिपत्तौ च संगतिज्ञानं लिंगज्ञानविधया हेतुः प्रघट्टसंगतिमत्प्रतिपादकं वाक्यं भवति तत्प्र
तिपादकेन ग्रंथेनैकवाक्यं भवतीति व्याप्तेः प्रघट्टसंनिकर्षादिरेवं प्रत्यक्षस्य कार्यत्वेककार्य
सूप कारित्वादिसंगतिमत्प्रतिपादकवाक्यं भवतीति प्रत्यक्षप्रतिपादकग्रंथेनैकवाक्यमपि भवति नचै
तादृशैकवाक्यतया प्रतिपत्तिर्न प्रकृतोपयोगिनीति वाच्यं। तत्प्रतिपत्तेः प्रत्यक्षग्रंथप्रयोज्यफले कुत्राव शाने
तोऽनुमानग्रंथप्रकृतावुपयोगित्वात्। अनुमाने प्रत्यक्षोपजीवकत्वं च चक्षुराद्यात्मके प्रत्यक्षेऽप्यनुमा
नोपजीवकत्वस्याविशिष्टत्वादनुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपणापत्तेः भवति हि कार्यमात्रेऽदृष्ट एम॰ ०
स्य हेतुत्वाच्चक्षुरादावप्यदृष्टं हेतुः तच्चादृष्टं दीपदानादौ प्रवृत्तिद्वारा तन्मूलं तत्र च दीपदानादाविष्टसाधनता। १

घर्षणांमरिष्टसाधनंविलक्षणासुखजनकत्वात् इत्यनुमितिहेतुकेत्यर्थः

नुमानादिनेष्टदृष्टद्वाराचक्षुरादिकमनुमानोपजीवकंनवादृष्टद्वारकोपजीवकत्वमेवसंगतिरितिवाच्यं
त्विष्टसाधनतानुमितिहेतुकप्रवृत्त्यादिक्रमेणघर्षणादिनाजनितमेवंचक्षुरादिमनावदृष्टद्वारापिप
रंपरयानुमानोपजीवकत्वसत्वान्नवप्रवृत्त्यद्वारकजन्यत्वरूपंचोपजीवकत्वमेवसंगतिरितिवाच्यंमन
सोऽनुमानत्वनये आत्ममनःसंयोगस्यनिर्विकल्पकादिद्वाराप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वेनप्रत्यक्षप्रमाण
रूपस्यसाक्षान्मनोरूपानुमानजन्यत्वेनतादृशानुमानजन्यत्वस्यापिप्रत्यक्षेसत्वात् एतेनपकिंचित्प्र
मितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्ननिरूपितफलोपधानात्मककरणत्वावच्छेदेनोपजीवकत्वमेवसंगतिः नच
नुमानएवास्तिनतुइंद्रियात्मेकप्रत्यक्षप्रमाणेमनसश्रवणादेरजन्यत्वात्। फलोपधानात्मकत्वविवक्षा
णंदीपप्रेरिण्यव्याप्तिज्ञानस्यास्मदाद्यनुमितिस्वरूपयोग्यकरणत्वेपि अनुमाननिष्ठप्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य व
संगतित्वहानिरिति मनुकमनसोनुमितिकरणत्वेप्यऽनुमितिकरणत्वावच्छेदेनापिप्रत्यक्षोपजीवकत्वा

3

चिं·टी· ३ भावात् । नादृशोपजीवकत्वप्रसंगतित्वे प्राहे उपमानोपजीवकत्वस्याप्यसंगतित्वापातात् । व्य
ब्दाहारादेनोपि शक्तिग्रहात्ता पृथ्वीकरणत्वावच्छेदेनोपमानोपजीवकत्वाभावादिति चेन्न । प्रत्यक्षानुमा
नयोः परस्परस्य [illegible]मुपजीवकत्वाविशेषेपि यदुपजीवकं तन्निरूपणानंतरं निरूपणमिति निय
माभावादेवानुमाननिरूपणानंतरं प्रत्यक्षनिरूपण[illegible]प्रसंगविरहात् । प्रत्यक्षानंतरमेवानुमानं नि
नं१ रूपितं न त्वनुमानानंतरं प्रत्यक्षमिति तु स्वतंत्रेच्छस्य न्यायेन इच्छाया एव बीजत्वादिति दिक् । अनुमानो
पमानयोः [illegible] एकवाक्यतापतिपत्तये अनुमानोपमानयोरपि संगतिमत्रैव दर्शयति । वज्रवादीनि ।
न वेतत्प्रदर्शनमुपमाननिरूपणावसर एवोचितमिति वाच्यं । स्वतंत्रेच्छस्य नियंतुमशक्यत्वात् । न च तथा
प्यनुमानस्य वज्रवादिसंमतत्वकीर्तनमात्रेण कथमुपमाने संगतिलाभ इति वाच्यं वज्रवादिसंमतत्वादेस्स एक०
स्योपमाने वज्रवादिसंमतत्वानुमानोपजीवकत्वादिसंबंधात् । भवति च गोसदृशो गवयपदवाच्य इति ३

दि शब्दास्मार्थज्ञानात्मकोपमानं गवादिपदशक्तिग्राहकानुमानोपजीवकमितिभावः। अत्रापि ज्ञान
जन्यजिज्ञासाप्रयोज्यत्वं पक्षधर्मः अन्यपक्षस्योपमानादिसत्त्रोपमानपदार्थेऽपमाननिरूपणोदि
शितिकृतस्तु वह्न्यादिसंमतत्वोत्कीर्तनेनावसरस्य संगतित्वमुक्तमनेन ग्रन्थाहि। अनुमानस्य वह्न्यादि
संमतत्वेन निरसनीयाम्बुवादिविप्रतिपत्तिकत्वावच्छेदः एवाज्ञानकप्रतिपत्तिकत्वादेवेवमथ
मे[illegible]ति त्वेऽजिज्ञासानन्तरमुपमानेनस्याम्बुवादिसंमतत्वेन निरसनीयवह्न्यादिविप्रतिपत्तिकत्वावच्छे
७५ न दुःखानुबंधिप्रतिपत्तिकत्वात्। तथा चानुमानेन प्रथमं प्रतिबंधकीभूतायाश्च जिज्ञासायाः शमे तन्निरूप
णे चेतनिवृत्तेरवसरसंगत्योपमाननिरूपणमिति भावः साङ्गः तन्मते ज्ञानप्रयोज्यप्राथमिकजिज्ञासा
प्रयोज्यत्वमत्र पक्षधर्मः अन्यपक्षस्योपमानात् प्राङ् निरूपणे एवं च वह्न्यादिसंमतत्वज्ञानप्रयोज्य
५ प्राथमिकजिज्ञासाप्रयोज्योपमानप्राङ्निरूपणाविरोधोऽनुमानमित्यत्र परतिध्येयं मिथ्यास्तु प्रश्न्यक्षोप

त्रि॰ टी॰ ४ जीवकर्तृत्वादिनिरूपणानन्तरं ग्रंथेत्रकस्यचित्कल्पितेनानुमानत्वविकःपाठः अथानुमानंनि
रूपणतरस्येवप्रयोगगास्तत्विकस्यावतेवसिद्धसाध्यसमभिव्याहारलभ्यस्यहेतुहेतुमद्भावस्यप्रतिबंध
कीभूतजिज्ञासानिवर्तकसिद्धत्वकथंनेनावसरस्यवासंगतित्वलाभसंभवादन्यथाशाब्दखंडेप्युप
मानेपेजीवेकर्तृत्वाद्युपमानानंतरंशाब्देनिरूपणतरस्यस्यवक्तव्यस्यप्रतापानादित्याह : अनुमितेः प्रत्यक्षा
दिप्रमितिभिन्नत्वज्ञानंविनाऽनुमितिकरणत्वेनहेतुनाऽनुमानस्येतरभिन्नत्वज्ञानंनसंभवतिअनुमिति
प्रत्यक्षयोरभेदग्रहात्प्रत्यक्षादिप्रमितिकरणेव्यभिचारज्ञानापत्तेरतः प्रथमतोऽनुमितेरितरभेदमनुमा
पकमाह तत्रेति। अतोनान्योन्यतरावकाशः केचित्तु अनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षणंकरणीयंतज्ज्ञा
नंचनानुमितिज्ञानंविनासंभवतीतितस्यतद्वृत्तितस्मन्ति॰ कल्पादतः प्रथमतोऽनुमितिंज्ञापयति। तत्रेति। अतो
नान्यर्थान्तरावकाशइत्याहुः तत्रकर्तव्येत्वलक्षणादिप्रकारकानुमाननिरूपणेसमग्रस्यपौर्वापर्यविरोधसत्ताऽन्व ए॰ ४

पक्षास्यानुमितिरित्यनेन। तथाच कर्तव्येलक्षणादिप्रकारकानुमाननिरूपणे विशेषणीभूतानुमिति
६ हेतुं ज्ञानमित्यन्वयः व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टंच तत्पक्षधर्मताज्ञानं चेति कर्मधारयः समासः तथा
च व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतोः पक्षसंबंधज्ञानं तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः
भवति च पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादि। व्याप्तिप्रकारकपक्षनिष्ठहेतु
संबंधज्ञानजन्येति लक्षणासमन्वयः अत्र धूमवान्पर्वत इत्यादिकेवलपक्षधर्मताज्ञानजन्येऽनुव्यवसा
यधूमवत्पर्वतवानहं देश इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ चातिव्याप्तिवारणाय व्याप्तिप्रकारकेति। नच पक्ष
हेत विशेष्यकसंबंधज्ञानत्वेन हेतुत्वे विवक्षणीयेतदोषवारणसंभव इति वाच्यं। असंभवापत्तेः। अनुमितावपि ते
न रूपेणाहेतुत्वात्। वह्निव्याप्यधूमवत्त्वादिकेवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्ये वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादि
ज्ञानेतिव्याप्तिवारणाय पक्षधर्मतेति। वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शजन्ये संस्कारेतिव्याप्ति

5

चिं॰ टी॰ गारणाप्रचरमज्ञानपदं। ननु तथापि वह्निव्याप्यधूमवान्महानससदृशः पर्वतपदवाच्य इत्यतिदेश
५ वाक्यार्थज्ञानजन्यायां कोऽयं पर्वतपदवाच्य इत्युपमितावतिव्याप्तिः ननु न कोऽभूतस्यातिदेशवा
क्यार्थज्ञानस्यायं वह्निव्याप्यधूमवान्महानससदृश इति सादृश्यप्रमुखस्वव्याप्तिप्रकारकप
क्षधर्मताज्ञानत्वात्। ईदृश्यपि तादृशज्ञाने प्रमादाय घटादिशब्दबोधादौ चातिव्याप्तिः न च व्याप्तिप्रका
रकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमत्र तादृशनिरूपत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियोगिकजन्यत्वमिति नो
पमितावतिव्याप्तिस्तत्र तादृशनिरूपत्वेनाहेतुत्वादिति वाच्यं असंभवापत्तेः वह्निव्याप्यो धूमस्तथालोक
वान्पर्वतः वह्निव्याप्यो धूमो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानाद्व्यनुमितिप्रसंगादनुमितावपि तेनैव रूपेण हे
तुत्वात्। न च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं पक्षविशेष्यकसंबंधावगाहित्वांशे व्याप्तिप्रका एम॰
रकनिरूपितावच्छिन्नज्ञानजन्यत्वं पक्षविशेष्यकसंबंधावगाहित्वांशे व्याप्तिप्रकारकत्वं च व्याप्ति ५

विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं पर्वतो वह्निमानिति नासंभवः वह्निव्याप्यधूमवत्त्वालोकवान्पर्वत इत्या-
दिज्ञानस्य चासिद्धिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावादनुमितौ तेन रूपेण हेतुत्वे बाधाभावादिति
वाच्यं बाधेः सामानाधिकरण्यानतिरेकितया वह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञाना-
दप्यनुमितिप्रसंगात् अनुमितौ तेन रूपेण हेतुत्वादिति चेन्न हेतुरधिकरणे प्रकारोऽधिकरणवृत्ति-
त्वे वृत्तित्वमप्यभावेऽभावः प्रतियोगितायां प्रतियोगितावच्छेदकेऽवच्छेदकमन्योन्याभावेऽन्योन्याभावः
अ४ स्य ध्वनतावच्छेदके तत्र वह्निच्छिन्ने तच्च साध्ये साध्यमधिकरणेऽधिकरणं वृत्तित्वे वृत्तित्वं हेतौ हेतुः पक्षे इ-
त्याकारकविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताप्रतियोगिजन्यताया विवक्षितत्वात्।
अत एव प्रत्यक्षज्ञानपदमपि सार्थकं। संशयात्वतादृशविलक्षणविषयताकत्वेन हेतुत्वप्रवेशेऽसंभ-
वापत्तेः दृष्टादितोऽनुमित्यनुत्पादादनुमितावपि तेन रूपेण हेतुत्वात् तथानुमितावगाहीतावन्मात्रस्य

6

मु॰मं॰ १६

कत्ताहृशानिश्चयत्वेनैवहेतुत्वात्संभवद्रूनिवार्यं विशेषणविशेष्यभावेविनिगमकाभावेनाप्रामाण्य
ग्रहाभावस्यैवप्रागेवहेतुतयाकारणतावच्छेदकेनस्याप्रवेशात् नस्वरूपेणेपिअप्रामाण्यविकल्पितिन्यायेन
ताहृशानिश्चयत्वस्यकारणतावच्छेदकतानपायात् अथतथापिवह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतवान्देश
इत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षेताहृशाविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्यानिश्चायिनः रक्तोदण्डोनवेतिसं
शयेरक्तदण्डवानितिज्ञानानुदयात्तत्रहिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेप्रतितत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारक
तत्तद्विशेषणनिश्चयत्वेनकारणतयातत्रापियथोक्तनिश्चयत्वेनहेतुत्वादितिचेन्न। अभावविषय
कत्वेनप्रतियोगित्वाविषयकत्वेनचाचरमज्ञानविशेषणात् यथोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेश्चव्या
प्तिघटकाभावादिविषयकत्वात् नैवंपक्षधर्मतापदवैयर्थ्यंताहृशविलक्षणव्याप्तिप्रकारिताक ए॰मं॰
निश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालिप्रभावाविषयकज्ञानत्वस्येवसम्यक्त्वात् १६

नै॰

वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिकेवलव्याप्तिप्रकारकज्ञानजन्यस्य वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानस्य
व्याप्तिघटकाभावादिविषयत्वेनैव कारणादिति वाच्यं असंभवापत्तेः अनुमितिं प्रत्यपि तेन रूपेण हे
तुत्वात्तादृशव्याप्तिप्रकारिताकनिश्चयत्वमपेक्ष्य लाघवेन ज्ञानत्वेन मनस्त्वेन वाऽनुमितिं प्रति कारणत्वा
त् परामर्शो हेतुतयैवातिप्रसंगभंगात् अत एव स्थाणुर्न वेति संशयोत्तरं जायमानेऽयं स्थाणुरिति प्रत्य
क्ष इदं न रजतमिति भ्रमोत्तरं जायमाने इदं रजतमित्यादिप्रत्यक्षे च स्थाणुत्वेन विशेषणज्ञानविधया वा
स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमान् रजतत्वव्याप्यचाकचक्यविशेषवानित्यादिविशेषदर्शनस्य व्याप्ति
प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयात्मकस्य जनकत्वेऽपि नातिव्याप्तिः विशेषदर्शनस्य विपरीतनिश्चयविरोधिते
न विशेषणज्ञानत्वेन वा हेतुतया न तादृशनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् नत्र व्याप्त्युपनीतभानसामग्रीसत्त्वे
न व्याप्तिघटकजन्याऽभावादिविषयकत्वाच्च वर्तमानेपत्याद्येन तु हेतुव्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वा

म॰ म॰ रज्जनिते वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतज्ञानजन्यत्वादित्याह बोधे महावाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थोपस्थितिविष
७ याः वांतरवाक्यार्थज्ञानजन्यतयोपनयार्थज्ञानजन्येऽन्याप्यार्थज्ञाने चाऽतिव्याप्तिः पदार्थोपस्थिते
ऽकारणतावच्छेदकेऽतिरिक्तस्य पदज्ञानजन्यत्वस्य प्रविष्टतया निश्चयत्वस्याप्रविष्टतया च तत्रापि तद्
शनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् व्याप्तिघटकतयाऽभावादिविषयकत्वाच्च नापि परामर्शानुव्यवसायेवह्निव्या
प्योधूमः धूमवान्पर्वतः वह्निव्याप्योधूमवत्र्वालोकवान्पर्वत इत्यादिज्ञानानुव्यवसायेवाविषयविषया
पपरामर्शस्य तादृशज्ञानस्य च हेतुत्वेऽप्यतिव्याप्तिः अनुव्यवसायं प्रति परामर्शादेर्विषयत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वे
न च हेतुतया तत्रापि यथोक्तनिश्चयत्वेनाकारणत्वात् व्याप्तिघटकतयाऽभावादिविषयकत्वाच्च एव
मनुमितित्वव्याप्यज्ञानापि परामर्शस्य हेतुत्वे व्यापकत्वेनातिव्याप्तिः तत्राप्रामाण्यज्ञानास्कंदिततया यथोक्त म॰
निश्चयत्वेन हेतुतया कारणतावच्छेदकेऽतिरिक्तस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितत्वस्य प्रवेशात् व्याप्तेस् ७

धर्मीतभावस्यासश्रीमत्त्वेनव्याप्तिघटकतयातस्याभावादिविषयकत्वाच्चनतादृशव्याप्यस्मरणानुपपत्ते
नरत्वादिविशिष्टस्मरणेतादृशधर्मविशिष्टानुभवस्यहेतुत्वेप्यतिव्याप्तिः तस्यव्याप्तिघटकतयात्राभा
वादिविषयकत्वात् नत्रतादृशविलक्षणविषयताकज्ञानत्वेनज्ञानत्वेनवातादृशविशिष्टानुभवस्यहे
तुतयातादृशविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वेनाजनकत्वाच्च नचैवंतादृशसंशयात्स्मृत्यापत्तिःसंस्का
राभावादेवततःस्मरणानुपपत्तेः संस्कारंप्रतितादृशनिश्चयत्वेनैवहेतुत्वात्ननचविनिगमकाभावः संश
यस्थलेसंस्कारादिकल्पनागौरवस्यैवविनिगमकत्वादितिदिक्षूक्ष्मं ननुअभावाद्यविषयकत्वेनचरमज्ञा
नविशेषणेःभावादिविषयकानुमितावव्याप्तिः साध्यहेत्वादेरननुगमादेकोपादानेऽन्यानुमितावव्या
प्तिः व्यतिरेक्यनुमितौचाव्याप्तिः नत्रयथोक्तविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादितिवाच्यं
तादृशकार्यतावदभावाद्यविषयकज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वस्यविवक्षितत्वात् इत्थंच

मू. म. र्व्वतो वह्निमान् घटः सत्त्वाद्वा नित्याद्यन्यतमाभिन्नत्वान्नत्वाभावाद्यविषयकानुमितिव्यक्तिमादायैवत्र
८ भावादिविषयकानुमितौ अन्यसाध्यकाद्यनुमितौ व्यतिरेक्यनुमितौ चलक्षणासमन्वयः न हि त्रित
हेत्वाधर्मस्यानुमितित्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् अत्र सत्त्वगुणत्वज्ञानत्वानुभवत्वमादायातिव्याप्तिवारणा
य प्रत्यक्षासमवेतेति कालिकसंबंधेनानुमितित्वस्यापि प्रत्यक्षवृत्तित्वादतिव्याप्तिवारणाय समवायि
त्वमिति न चैवं चरमज्ञानपदं व्यर्थं परामर्शजन्यसंस्कारस्याभिघटकतयाऽभावादिविषयकत्वेनैववा
रणादिति वाच्यं समवायेन तादृशकार्यतावच्छेदकाभावाविषयकवृत्तितात्पर्यात्तदुपादानादृत्य घाजन्यमा
त्रस्य कालोपाधितया कालिकसंबंधेन संस्कारत्वघटत्वादेरप्यनुमितिवृत्तितयाऽतिव्याप्त्यापत्तेः वस्तु
तस्तु तादृशकार्यतात्र्यवत्तानस्समवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मस्समवायित्वमेववक्तव्यं न त्वभावाद्यविषय एम०
कत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं दंडो रक्तो न वेति संशयोत्तरमपि रक्तत्वतदभाववद्दंडवानिति रक्तत्वांशे संशया ८

कारणस्य प्रकारत्वन्न स्याद्भावविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताकज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वया लाघवात्तत्र हि योस्मरणाना
वच्छेदकप्रकारकेन तत्र हि हेतोः स्मरणज्ञानत्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति हेतुत्वपावह्निव्याप्यधूमवान्प
र्वतवानुद्देशाइत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधेनियामकविरहात् तस्य कारणतावच्छेदके निश्चयत्वस्या
प्रवेशात् हेतुतावच्छेदकादिरूपेण हेत्वादिभिन्नविषयकभ्रमस्य परामर्शादनुमितिसुप्रसङ्गाऽनुमि
तिः कारणतावच्छेदके हेत्वादिर्न प्रवेशः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य कारणतावच्छेदके च हेत्वादिस्वरूप
प्रवेशः हेतुतावच्छेदकादिरूपेण हेतुत्वादिभिन्नविषयकनिश्चयात् हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वादिवि
षयकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुत्पत्तेः तस्मान्निश्चयत्वस्य तत्कारणतावच्छेदके प्रवेशेऽपि नियामकविरहात्त
अनुमितिं प्रति येन रूपेण परामर्शस्य कारणता तदवच्छिन्नकारणताया एव लक्षणघटकत्वात् अथ
तेऽश्च कारणतावच्छेदकेऽप्रामाण्यज्ञानास्कंदितत्वस्याधिकस्याप्रवेशाद्देवारणात् अनुपक्षासमवेतेत्यने

9

मू. म.
९

नैवकारणात्व इत्थं च परामर्शजन्यसंस्कारकारणाय्येव चरमज्ञानपदं न चाभावाद्यविषयकत्वविशे
षणानुपादाने यत्र विषयविशेषे नियमतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चय एवोद्बोधकविधया हे
तुः तादृशविषयविशेषस्मृतिमात्रस्य स्मृतिमात्रेऽतिव्याप्तिः तत्र लाघवात् सामान्यतो वह्निव्या
प्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैवोद्बोधकविधया हेतुत्वादिति वाच्यं चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्
तथा च तादृशविलक्षणविषयताकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयानुभव
समवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमव्याप्यत्वमितिविलक्षणं फलितमतो न कोऽपि दोष इति सम्प्रदायस्तदसत्
अनुमितिपरामर्शयोस्तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुहेतुमद्भावेनानुमितावपि तादृशनिश्चयत्वेनाहेतुत्वादसंभ
वापत्तेः तद्व्यक्तित्वेन परामर्शेनाव्यवहितोत्तरमनुमितिरेव जनिता न तूपमित्यादिना तादृशपरामर्शवि एम०
शेषपरं व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपदमिति न काप्यतिव्याप्तिः जन्यत्वं च एकात्मावच्छेदेनाव्यवहि ९

नोत्तरवर्त्तित्वं अन्यथा तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिरूपितजन्यत्वस्य संभवतोऽप्रसीत्याऽसंभ
वापत्तेः जन्य तासामान्याभिविशेषज्ञानत्वेन कार्य्यत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन विशिष्टबुद्धित्वेनैव हि ल
पणकार्य्यकारणभावमादाय घटाद्बोधादेरपि तादृशपरामर्शविशेषजन्यत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः
न चैवं परामर्शान्तरजन्यानुमितावव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशज्ञानवृत्तित्वस्यासंभवेन धर्मसमवायि
त्वस्य विवक्षितत्वात् समवायेन तद्वृत्तित्वाभावाय चरमसत्त्वानुपदं न चैवं यां कांचिदनुमितिव्यक्तिमा
दाय एतद्व्यक्तिसमवेतप्रत्यक्षासमवेतधर्मसमवायित्वमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यं तस्यापि लक्ष
णान्तरत्वात् प्रकृते च तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् इत्थं च व्याप्तिविशिष्टस्य व्याप्तिविशिष्टे वा पक्ष
धर्मता व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मेति षष्ठीसप्तमीतत्पुरुषाभ्यां व्याप्तिविशिष्टवृत्तिर्यः पक्षधर्मतात[illegible]
जन्यं ज्ञानं अनुमितिरित्यर्थोऽपि संभवति धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानजन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तेश्च

मू॰ मु॰ नपदस्य ज्ञानविशेषणपरत्वेनैव वारणात् इदो वह्निमानित्यादिप्रमानुमितेर्वह्निव्याप्यजलवान्पर्वत
१० इत्यादिभ्रमजन्यपर्वतो वह्निमानित्याद्यप्रमानुमितेश्चतादृशधर्मघटनयैव संग्रहात् एवं व्याप्तिविशि
ष्टश्चासौ पक्षधर्मश्चेति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मः तथाच व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतेति कर्मधारयो
त्तरत्वप्रत्ययेन व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया ज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थोपि
संभवति भ्रमानुमितव्याप्त्यादेर्धर्मोक्तरूपेणैव वारणात् एवं व्याप्तविशिष्टं च पक्षधर्मश्च व्याप्तिवि
शिष्टपक्षधर्मौ तयोर्भावस्तथात्वात् ज्ञानजन्यं ज्ञानमिति द्वंद्वोत्तरत्वप्रत्ययेन [illegible] व्याप्तिविशिष्टत्वप
क्षधर्मतोभयविषयकज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थोपि संभवति धूमो वह्निव्याप्यः आलोकवान्प
र्वत इति ज्ञानजन्ये धूमो वह्निव्याप्यः धूमवान्पर्वत इति ज्ञानजन्ये चातिव्याप्तेश्च ज्ञानपदस्य विशेषणपरत्वे
नैव वारणादिति प्राञ्चः केचित्तु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमेव लक्षणं ज्ञानजन्यत्वं च परामर्शात् ल॰ १०

वच्छिन्नकारणतानामप्रतियोगिकत्वात्स्वं परामर्शत्वं चानुमितित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणता
वच्छेदकं तथा च लिङ्गोपधानसत्त्वव्याप्यजातिविशेषः सर्वत्र ज्ञानस्य परामर्शादेवानुमितेरित्युपगमात्
क्षणविलम्बस्य चापत्यनिर्णेयत्वात् एवं च न द्वयाप्यतिप्रसंगः अन्यत्र जातिविशेषेण हेतुत्वात् इत्य
चेताहृदयधर्मेण घटन्यापि न कर्तृत्वा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति निश्चयस्य परामर्शत्वावच्छिन्नकारण
अ। तानिरूपितानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतायाः अनुमितिमात्र एव सत्त्वात् आपत्तेश्च कारणतावच्छेदके ऽप्राम
ण्यज्ञानास्कन्दितत्वस्याधिकस्य प्रवेशादेव वारणात् आपातीनत्वेन वाच्यस्य ज्ञानं विशेषणीयमि
त्याहुः तत्करणमितितत्पदं अनुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपरं तथा चानुमितेः करणमनुमान
मित्यर्थः ननु तत्करणमित्यत्र तच्छब्दस्यानुमितित्वजातिविशेषविशिष्टपरत्वे ऽनुमानमित्यत्रानुप
र्वेमाधातुना अनुमितित्वजातिविशेषविशिष्टस्य प्रत्यायनात् करणल्युटा च करणप्रत्यायनादनुमिति

मू॰ म॰ ११ करणमनुमितिकरणत्ववदित्यनुमितिकरणत्वविशिष्टेऽनुमितिकरणत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणा-
न्वयो वाच्यः तथा चोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरभेदाद्घटो घट इतिवत्पुनरुक्तिर्नेव नामार्थयोर्भेदे-
न्वयस्याव्युत्पन्नतया तत्करणमित्यस्यानुमितिसंबंधाभिन्नमनुमितिकरणमित्यर्थः तच्च स्वस्या-
नुमितित्वजातिविशेषविशिष्टसंबंधिपरत्वात् करणतापि कार्यताघटितत्वेन करणपदस्यानुमि-
तिकरणपरत्वात् अभिन्नत्वस्य च संसर्गत्वात् अनुमानमित्यत्र अनुधात्वर्थस्यानुमितेः ल्युटः प्रत्य-
यस्य तदर्थेऽनुमितिकरणे करणतासंबंधेनान्वयादनुमितिमदनुमितिकरणमित्यर्थः करणता-
पि कार्यताघटितत्वेनानुमितिकरणस्य विशिष्टस्यैव ल्युडर्थत्वात् तथा चानुमितिसंबंधिमद-
नुमितिकरणं अनुमितिमत् अनुमितिकरणाभिन्नमित्येवान्वयबोधाद्विधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्य-
धिकरणधर्मवत्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकपदार्थलाभेन घटो नीलघटः नीलत्वसधर्मा घटो नीलघट इत्यादाविव ए॰ म॰ ११

१ निपातस्येव करणपदादेरपि भेदेनान्वितनामार्थयोरनिव्युत्पन्नत्वादिति महानस्थापीति २=

नयेऽनन्तस्यमितिवाच्यं तथाऽधिकरणपदस्पृष्टादिपदयोः करणताघटकपदार्थेषु अधिकरणत्वह
त्तित्वादिषु खंडशः क्तिनयेपौनरुक्त्यस्य दुर्वारत्वात् खंडशः क्तिनयेऽनुमानमित्यत्र धात्वर्थस्यानुमि
तेः आश्रयतासंबंधेन स्पृष्टार्थेऽधिकरणेऽन्वयवत् करणमित्यत्रापि तत्पदार्थस्यानुमितेः
करणपदार्थेऽधिकरणे आश्रयत्वेन अन्वयादिति चेन्न तत्पदार्थातिरिक्तनामार्थतया नामार्थभेदे २ करणपदार्थयोर्निपात
नान्वयस्याव्युत्पन्नतया तदर्थस्यानुमितेराश्रयतासंबंधेन करणपदार्थेऽन्वयासंभवात् अन्य
था सकरणं सकर्मकमित्यादावपि तृतीयकरणत्वादिरूपस्याप्यापत्तेः नचैवं घटकरणं दंडस्यादौ खंड
शः क्तिनये घटवृत्तिस्वभावप्रतियोगितानवच्छेदकघटितस्य घटकरणत्वस्याप्रसक्तेः करण
पदार्थेऽधिकरणत्वहेतुत्वादेरुपस्थितत्वेपि घटस्य ततोऽनुपस्थितेरितिवाच्यं करणादिपदस्य खंडशः
क्तिनये कार्यत्वस्वरूपेण कार्यवदंशे व्याप्त्यवंशे रूपमात्र अन्यथा केवलकरणादिपदान्तोप

12

= अत्रैव घटपदार्थस्य घटसंबंधिनो भेदेनेति भावः ३=

= उक्तव्युत्पत्तिघटके नामार्थनिपातस्येव करणपदादेरपि भेदे विवक्षिते इत्यर्थः अन्यथेति ५=

= नामार्थयोरघटितव्युत्पत्तौ ४=

= नन्वेवमपि कार्य्यवदंशे प्रतिरिक्तार्थाकार्य्यमात्रे शक्तावेवेष्टसिद्धिरत आह १ =

मू॰म॰ र्य्यधीनत्वेपि विना कार्य्यवाचकपदाध्याहारं घटादिकारणप्रत्ययापत्तेः कार्य्यवत्त्वस्याप्रतियोगित्वा
११ नवच्छेदकत्वघटितेकरणत्वे गौरवात् अधिकरणत्वेनाधिकरणप्रवेशात् अधिकरणांशे कार्य्यातिरिक्तस्या
प्रकारतया कार्य्यवत्त्वस्यैवेष्टत्वे कार्य्याधिकरणे करणादिपदस्य शक्तेरावश्यकत्वाच्च अन्यथा पदार्थनि
र्विकल्पकोपस्थितेरभ्युपगमेनाधिकरणस्य ततोऽनुपस्थितिप्रसंगात् नन्वकार्य्यवाचकघटादिपदस्यै
वकार्य्यवति लक्षणा करणादिपदस्य तु केवलं वृत्तित्वादिबोधकशक्तिः कार्य्यवतो निरूपकतासंबंधेनवृ
त्तितेः न्याय्यं च विशिष्टलाभ इति वाच्यं न हि लाघवात् करणादिपदस्यापि धर्मवत्त्वेव शक्त्यापत्तेरितरांशस्य
कार्य्यवाचकघटादिपदे लक्षणयैव लाभसंभवात् एतेन खंडशक्तिनये करणादिपदस्य नामत्वेपि तदर्थानां
यथाभेदेन परस्परमन्वयबोधव्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथा कारणादिपदसमभिव्याहृतघटादेतरविभक्तिशून्यनदादिपदार् ए॰म॰
थस्याधिकरणपदार्थभेदेनान्वयबोधव्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति कस्यचित्प्रलपितमपास्तं खंडशक्तिनयेपिकार्य १२

= घटपदार्थतया करणपदार्थतामधिकरणस्य सहमानः शंकते ६ =

निपातनामसमभिव्याहृत करणादिपदार्थाभेदोव्युत्पत्तौ निविष्ट इत्याशयः २ =

= अव्ययनिपातादिपदार्थानां ३ =

वदंबोधांगेरवच्छेदकत्वेऽप्युक्तनियंकोवेप्रमाणाभावात् तद्धादिपदस्य कार्य्यसंबंधिपरत्वमानादात्मसंबं
धेनैवान्वयबोधसंभवात्तत्र खंडशक्तिर्नापि कार्य्यवदंशे शक्तेरवच्छेदकत्वे कार्य्यभेदेन शक्तिभेदस्याविशि
ष्टतया विशिष्टशक्तिपक्षेऽपि खंडशक्तिपक्षे किं लाघवमिति वाच्यं वैशिष्ट्यांशे शक्त्यकल्पनादेव तत्र
लाघवसंभवात् इत्थं च खंडशक्तिपक्षेऽपि ग्रहणेऽनुमितिसंबंधिमदनुमितिकरणं अनुमितिमदनुमितिक
रणाभिन्नमित्यन्वयबोधान्न पुनरुक्तिः केचित्तु तत्पदं तत्स्वरूपतोऽनुमितित्वजातिविशेषावच्छिन्नपरं किं
तु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षासमवेतधर्मत्वरूपेण तादृशधर्मसमवायिपरं
तथा च तादृशधर्मसमवायिकरणमनुमानमित्यर्थः अतो न पुनरुक्तिशंकापि तत्त्वेन तादृशधर्मसमवा
यिकरणत्वेन इतरभेदसाधनेऽर्थविशेषणत्वं तद्घटकस्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यैव हेतुत्वसंभवात् तत्र व्याप्तिज्ञान
त्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं न प्रविष्टमिति न वैयर्थ्यमिति वाच्यं तथापि तादात्म्येन व्याप्तिज्ञानस्यैव गमकत्वसंभव

13

म्र॰ मु॰ त् न च व्याप्तेरननुगमेनैकतरव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वेऽनुमितिकरणमात्रस्यापक्षत्वाद्भागासिद्धिः अन
१३ न्तापृथग्धर्मसमवायिकरणत्वं सर्वसाधारणं हेतुमितिवाच्यं अधिकस्य भागासिद्धिवारकत्वेपि व्याप्तिग्र
हानुपयुक्ततया वैयर्थ्यादिति चेन्न भिन्नधर्मिकतया धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यात् करणत्वनिरुक्त्या व्याप्तेर्वा
तिज्ञानत्वानवच्छेदकत्वादित्याहुः लक्षणमुक्त्वा स्वरूपमाह तत्र प्रतिअनुमानं चेत्यर्थः लिंगपरामर्शो व्या
प्तिज्ञानं परामर्शस्य व्यापाराभावेनाकरणत्वात् अन्ये तु ननु चेतावताऽनुमितिकरणत्वमनुमानलक्षण
मुक्तं भवति तत्कथं स्यात् ज्ञायमानलिंगस्यानुमितिकरणत्वेनानुमानेतरप्रसिद्ध्याद्यतरभेदानुमापकत्वा
भावादितरभेदानुमापकत्वस्यैव लक्षणपदार्थत्वादित्यत आह नन्वित्याहुः वस्तुतस्तु लिंगपरामृश्यमानलि
गस्यानुमितिकरणत्वे अतीतानागतलिंगादनुमितिर्न स्यादिति भावः लक्षणं निरूप्य तत्प्रामाण्यं नि रम॰
रूपयितुं प्रथमतः चार्वाकमतमाशंकते अथेति न प्रमाणं न प्रमितिकरणं न तु यदि चानुमानमनुमितिकरणं १३

नप्रमाणमित्यर्थः तदाश्रयासिद्धिरूपतन्मतेऽनुमितिकरणत्वस्याप्रसिद्धेर्यद्यनुमानं प्रमारि न प्रमाणमि
त्यर्थः तदासिद्धसाधनं व्याप्तिज्ञानस्यैवानैयायिकैः प्रमाणत्वोपगमादिति चेन्न अनुमानेमित्यस्य व्याप्ति
ज्ञानमित्यर्थात् नच तथा व्याश्रयासिद्धिस्तन्मते सर्वत्र व्यभिचारसंशयसत्त्वेन व्याप्तिनिश्चयानुत्पाद
दिति वाच्यं तन्मते संशयात्मकस्यानस्य प्रसिद्धेः नचापानः सिद्धसाधनं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसि
द्धेरुद्देश्यत्वात् नच निर्विकल्पकद्वारा स्वप्रत्यक्षात्मकप्रमितिं प्रति करणत्वाद्बाधइति वाच्यं निर्विकल्पकं
प्रति करणत्वाभावात् विशिष्टज्ञानस्य तु तन्मतेऽसद्विषयकत्वेन प्रमितित्वात् अत्र च प्रमाजनकतावच्छे
दकरूपशून्यत्वादिति हेतुरूपः तच्च तन्मते इंद्रियत्वं अस्मन्मते व्याप्तिनिश्चयत्वादिकमपि नन्वयं हेतुः स्वरू
पासिद्धः तादृशस्य व्याप्तिनिश्चयत्वस्यैव सर्वत्र सत्त्वादित्यत आह योग्योपाधीनामिति साध्यव्यापकतया गृ
हीतानामिंधनादिलक्षणयोग्यधर्माणामित्यर्थः योग्यानुपलब्ध्या योग्यतासहितयाऽनुपलब्ध्याऽभावनि

14

सि॰ मु॰ १५ ग्रेपीति अत्र हेतोर्व्यभिचारितासंबंधेनेंधनत्वादिरूपेणाभावस्य स्मादौ हेतौ निश्चयेपीत्यर्थः तेनोपा
धित्वस्यातींद्रियत्वेन तस्य च्छिन्नाभावस्य लौकिकप्रत्यक्षानवगम्यत्वेपि न क्षतिः नन्वव्यभिचारित्वस्य प्रका
रत्वेनातींद्रियघटितनयानत्संबंधेनेंधनत्वाद्यवच्छिन्नाभावोपि कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्य इति वाच्यं सा
ध्याभाववद्यत्किंचिद्योगव्यक्तिवृत्तित्वरूपव्यभिचारितासंबंधेन तदभावस्य प्रत्यक्षसंभवादिति भावः अ
ऽग्रेपोपाधिशंकयेति साध्यव्यापकतयागृहीतस्य मनोवाद्यादिलक्षणाघटकोऽपक्षधर्मस्य व्यभिचारितासं
बंधेन स्मादौ हेतौ शंकयेत्यर्थः यद्वा साध्यव्यापकत्वरूपायोपधर्मप्रकारेण साध्यव्यापकीभूतधर्मस्य
व्यभिचारितासंबंधेन स्मादौ हेतौ शंकयेत्यर्थः व्यभिचारसंशयादिति सर्वत्र हेतौ साध्यव्यभिचारसंश
यादित्यर्थः व्यभिचारसंशये व्याप्तिनिश्चयस्यैवासंभवात् कथं तत्र व्याप्तिनिश्चयत्वमिति भावः ननु स्वयः पृ०
साध्यसाधनसहचारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतया तद्यत्रास्ति तत्रैव व्यभिचारसंशयासंभवेन व्या १५

=२ संशयादिति। सर्वत्रेति हेतौ साध्यव्यभिचारसंशयादि [illegible]

उपलक्ष्येदिति। यथा पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर्हीरके इत्यर्थः।

भिनिश्चयसंभवस्तत्राह शतश इति शतशः सहचरितत्वेन ज्ञातयोर्द्वयोरपीत्यर्थः तथा च भूयः सह
चारज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकत्वमेवाभिहितमिति भावः ननु पर्वतवह्निसन्निकर्षपर्वतविशेष्यकवह्नि
प्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामपि धूमदर्शनानंतरं पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दप्रयोगोऽनुभूयते स कथं
स्यात् तत्र शाब्दप्रयोगं प्रति पर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकबुद्धेर्हेतुत्वादित्यत आह लोक इति लोकाना
मित्यर्थः धूमादौ तद्वह्नीन्द्रियसन्निकर्षपर्वतविशेष्यकवह्निप्रकारकसंस्काराद्यभावदशायामित्यादि
वक्ष्यादिव्यवहारश्च पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दप्रयोगः केचित्तु वक्ष्यादिव्यवहारः पर्वतविशेष्यकवह्निप्रका
रकप्रवृत्तिरित्याहुः तदसत् वह्निप्रकारिकायाः पर्वतप्रवृत्तेर्हि साध्यतया उद्देश्यतया उपादानतया वा न्यो वह्नि
मत्पर्वतस्यासिद्धत्वात् नोत्यः उपादानगोचरलौकिकसाक्षात्कारस्यैव प्रवृत्तिहेतुतया न्यायनये प्रवृत्तिसाल
कज्ञानात्तदसंभवादिति मंतव्यं संप्रवेनेति संभावना पर्वते वह्न्युपसंसर्गग्रहो वह्निः पर्वतस्य चज्ञानेन बलाद

15

न्य.म. वाच्यव्यवहारं प्रति विशिष्टधीघटकहेतुत्वेन तत्संसर्गाग्रहादेर्गौरवादिति वाच्यं न हि विषयासंसर्गाग्रहादेर्व्यव
१९ हारकारणत्वं ब्रूमः किन्तु तद्रूपलक्षितवस्तुधीरादिज्ञानादौ तामेव कुर्वद्रूपत्वेन धर्मविशेषणत्वं अनन्तानुभि
तिकल्पनापेक्षया कुर्वद्रूपत्वकल्पनाया लघुत्वादिति भावः ननु स्मरणानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारजन
कानुसंभावना तज्जनकीभूतज्ञानस्य वह्निमति वह्निप्रकारकानुभवत्वेनानुभवादिसत्त्वमाह संवादेने
ति संवादेन स्वव्यवहारजनकत्वादिरूपसाधारणधर्मदर्शनेन संदेहोऽप्रामाण्यं वह्निमति वह्निप्रका
रकानुभवत्वं अभिमानः पुनरगृहीतासंसर्गकं ज्ञानद्वयमेकमेव ज्ञानं वेत्यन्यदेतत् उपसंहरति द्वौ तीति
रति अतो हेतोः प्रसक्तातिरिक्तं न प्रमाणमित्यर्थः अनुमानाप्रामाण्ये तेन घटपदं घटे शक्तमिति ह सं तथाच
तेर्हेतुत्वेनानुमानत्वादित्याह तेनाप्रकारेण शाब्दे यद्वशब्दः प्रमाणं स्यादिति शाब्दो न प्रमाणं शब्दस्य एम०
प्रामाण्येनातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्यैव उपमानं प्रमाणं स्यात् किन्तु उपमानमपि न प्रमाणमिति भावः न च प्रस्य १९
ते

२ शब्दोपमानयोरप्रामाण्यं तयोः ...

क्षातिरिक्तस्याप्रामाण्यकथमतीन्द्रियपदार्थसिद्धिरिति वाच्यं तैरतीन्द्रियपदार्थानभ्युपगमात् ननूप
क्रमोपसंहारविरोधः येन रूपेण प्रतिज्ञा क्रियते तेनैव रूपेण निगमनमपीति सकललौकिकसंप्रदायसि
द्धत्वात् अत्र चानुमानेन प्रमाणमित्युपक्रमत्वात् नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यस्य चोपसंहारत्वादिति चेद
त्रभिप्राः नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्युपक्रमः अनुमानेन प्रमाणमित्यादिकं तु हेतुरिति प्राञ्चः नव्यास्तु ना
प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यपि प्रतिज्ञां तां न त्वनुमानेन प्रमाणमित्यस्योपसंहारः तथा च यतोऽनुमानं न प्रमाणं
अतः प्रत्यक्षातिरिक्तं ग्राह्योपमानमपि न प्रमाणमित्यर्थ इत्याहुः वस्तुतस्तु नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यपि
नोपसंहारः अनुमानेन प्रमाणमित्यपि नोपक्रमः उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिज्ञानिगमनयोश्चैरनंगीकारा
त् किं तु स्वरूपकीर्तनमात्रमित्येव तात्वं अथानुमानस्याप्रामाण्यं केन प्रकारेण साध्यते किं प्रमाप्रयोजक
तावच्छेदकरूपस्य सत्त्वलिंगकानुमानेनाथ केवाऽनुमानेन प्रमाणमिति शङ्कनं तत्राद्ये आह अप्रमाणेति अप्र

16

मू॰ म॰ १६ माणत्वाधर्म्येण अप्रमाणत्वव्याप्येन प्रमाजनकत्वाभावेन दृक्रूपधूमत्वेन हेतुसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शन
स्य अप्रमाणत्वव्याप्यदर्शनस्येति यावत् अत आह एतद्वाक्यस्येति अनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यस्य
र्थः अर्थवत्त्वात् प्रयोजनवत्त्वात् ननु स्वं प्रतीत्यर्थत्वात् संदेहविपर्ययोः अयमर्थः अनुमानं प्रमाणं न
वेति संशयस्यानुमानं प्रमाणमेवेति विपर्ययस्य वा निरासाधनतात्पर्यान्नास्येतद्वाक्यप्रयोगे प्रवृत्तिः तच्च प्रमा
णं कथं स्यात् परकीयसंशयविपर्यययोरप्रत्यक्षत्वात् अतोऽनुमानं प्रमाणमवश्योपेयमिति प्रामाण्यपर्यव
सितिः प्रामाण्ये ऽप्रामाण्ये चेत्यर्थः व्याघातात् प्रत्यक्षातिरिक्तस्याप्रामाण्यव्याघातात् प्रामाण्ये हि अप्रा
णं प्रत्यक्षातिरिक्तस्य शब्दस्य स्यादेव प्रामाण्येन अप्रामाण्ये च अप्रामाण्यं प्रमाजनकत्वमिति अनुमाने
प्रामाण्यस्याप्रमाजनकत्वं नियमः प्रमात्वं च ज्ञानस्य विषयबाधाधीनमेवेत्यनुमानाप्रामाण्येऽबाध एवेति भावः न
नुप्रमाजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं शब्दस्य नोपपत्तेयेन प्रमात्वस्य विषयबाधाधीनतया प्रत्यक्षातिरिक्तस्य एम॰ १६

नुमानस्य प्रामाण्यस्वीकारापत्तिः परंतु प्रमाकरणत्वव्यतिरिक्तत्वस्य साधितत्वात्तदाह अपि चेति प्रत्यक्ष
स्यापि अध्यक्षस्यापि अप्रमाणत्वापत्तेरिति प्रमात्वाभावापत्तेरित्यर्थः प्रमात्वे प्रमाणत्वाभावादिति भावः
कथं प्रमाणं नास्तीत्यत आह प्रामाण्यस्येति प्रमात्वस्येत्यर्थः ननु प्रत्यक्षेण स्वप्रमात्वं स्वेनैव गृह्यत इति स्व
येनैव स्वप्रमात्वे प्रमाणमतो न तत्रानुमानापेक्षेत्यत आह स्वतङ्गृहीतमतसंशयाद् इति प्रमात्वसंशयेत्यर्थः। अयं
घट इत्यादिज्ञानानंतरं तत्कालीयक्षणे इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयो जायते भवन्मतेन असमात् स्वेनैव स्वप्रमात्वस्य
निश्चितत्वादिति भावः एतच्चापातनः अयं घट इत्यादि सविकल्पकज्ञानस्य द्वितीयक्षणे प्रमात्वसंशयः ने
न च तन्मतेपि स्वस्मिन्न प्रामाण्यंग्रहस्तेनतस्य तन्मात्रविषयत्वे न प्रमात्वस्यैव तत्राभावात् किंतु पारमार्थिक
व्यक्तिमात्रविषयक निर्विकल्पकज्ञानमेव तन्मते प्रमा तेनैव स्वस्मिन्नु प्रामाण्यं स्वेन गृह्यते तत्र तृतीयक्षणे प्रा
माण्यसंशयोऽसिद्धः किंच तन्मते संशयं प्रत्यपि कुर्वद्रूपत्वेनैव निश्चयस्य प्रतिबंधकत्वान्निश्चयसत्त्वेपि संश यः

17

मू: म. ३१ योऽस्त्विति विरोधाभावः कुर्वं पलस्यफलबलकल्प्यत्वेन पडुत्तरं संशयो जायते तत्र तदभावात् वस्तु
१७ तस्तु अनुमानस्याप्रामाण्ये निर्विकल्पकविज्ञानस्येवास्मद्विषयकत्वस्वविषयकत्वस्वप्रामाण्य
वगाहित्वसिद्धिः कथं स्यात् स्वविषयकत्वादिहेतुकानुमानेनैवास्मद्विषयकत्वस्य ज्ञानत्वहेतुका
नुमानेनैव नैस्वविषयकत्वस्य स्वेतराग्राह्यप्रामाण्यकत्वे सति ग्राह्यप्रामाण्यकत्वहेतुकानुमानेनैव
प्रामाण्यावगाहित्वस्य सिद्धेः न च तदपि स्वेनैव दृश्यते इति वाच्यं विषयानवस्थाभियाप्रामाण्यतद्धेतुका
तिरिक्तधर्मस्य स्वतो ग्राह्यत्वानभ्युपगमात् अपि च धूमादिदर्शनानन्तरं जायमानेवह्न्यादिव्यवहारज
नकेज्ञानेऽनुमितित्वजातिविशेषस्यानुमितौ मीसबाधितानुभवसाक्षिसिद्धतयाऽपलापासंभवात् अ
नुमितित्वरूपजातिविशेषस्य सिद्धत्वे तदवच्छिन्नं प्रतिव्याप्तिज्ञानादेः करणत्वमप्यावश्यकं अन्यथा त
दवच्छिन्नोत्पत्तिनियमानुपपत्तेः न चास्त्वनुमितिरूपो ज्ञानविशेषः अस्तु च तत्र व्याप्तिज्ञानादेः करणत्वं एम०
१७

तथापि तादृशज्ञानविशेष्यस्य सविकल्पकरूपत्वेन तन्मात्रविषयकतया प्रमात्वाभावान्न तत्क-
रणस्य प्रमाणत्वमिति वाच्यं सविकल्पकविज्ञानस्यापि तन्मात्रविषयकत्वासिद्धेरनुमितिविषयीभूतानां
पर्वतत्ववह्नित्वादीनां सर्वेषां पारमार्थिकत्वादित्येव दूषणं सारं ननु व्याप्तिनिश्चयस्य स्वतोऽसत्त्वादेव
प्रमाणं संभवति नैव न संभवति उपायाभावादित्यत आह व्याप्तिग्रहोपाय इति प्रमाणपूर्वरहस्ये अ- इति ४
नुमानप्रमाणं निरूपयन् व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते· नाविनाभाविना अनुमितिहेतुत्वेऽस्यानुमा-
नविष्ठप्रमाणपूर्वानुमितिहेतुत्वमित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानेत्यत्र विषयत्वं सप्तम्यर्थः। तथा चानुमाननिष्ठप्र-
माण्यानुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानविषयीभूतव्याप्तिके इत्यर्थः- अनुमाननिष्ठप्रामाण्यानुमितिहेतुविषये-
ऽनेन व्याप्तेरनुमानप्रामाण्योपपादकत्वकथनादनुमानप्रामाण्यनिरूपणानन्तरं व्याप्तिनिरूपणे उ-
पोद्घातः संगतिरिति सूचितं· उपपादकत्वं चात्र ज्ञापकत्वं अन्यथानुमितिपदमनुमितिनिष्ठत्वभेदा-

१ केचित्तु अनुमितिहेतुत्वस्यानुमितिहेतुत्वेनानुमितिलक्षणघटकत्वमर्थः तथा लक्षणे एकज्ञानत एव संगति-
रिति सूचितमित्याहुः-१

18

मु॰टी॰
१८

मितिपरं तथाचानुमितिनिष्ठेतरभेदानुमितौ योहेतुः प्रागुक्तव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानजन्य [redacted] लक्ष ह्या२
णे घटकं पक्षव्याप्तिज्ञानं तदंशे विशेषणीभूता व्याप्तिः केसर्थः घटकत्वार्थकसप्तमीतत्पुरुषसमासा
प्रागुक्तानुमितिलक्षणे। कोह्यातएवं संगतिस्त्रसूचितिसाधुः तावदितिअव्यभिचरितत्वं अव्यभिचरि
तत्वरूपं प्रतिपाद्यं तत्रैदेहतुमाह तदी [redacted]
दशाहनिरूपितासाध्याभाववोबोध्यः तेनधूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमाभाववज्जलह्रदादिवृत्तिमत्वेधूमाभाववद
निजलत्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यचवन्हेसत्वेपिनोतिव्याप्तिः साध्याभाववद्वृत्तित्वहेतुतावच्छेद स्प५
कसंबंधेनविवक्षणीयाः। तेनवन्ह्यभाववद्धूमावयवजलह्रदादौ समवायकालिकविशेषणतादिना
धूमस्यवृत्तावपिनक्षतिः साध्याभावश्चसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न एम॰
प्रतियोगिताकोबोध्यः तेनवह्निमान्धूमादित्यादौ समवायादिसंबंधेनवह्निसामान्याभाववतिसंयोगे १८

साधितत्वाद्व्यभिचरितत्वशब्दप्रतिपाद्यं यस्माज्जेतिसर्वस्मिन्नेवलक्षणेसंगच्छते। तथाचव्याप्तिपर्यन्तः साध्या
भाववदवृत्तित्वादिरूपा ... शब्दप्रतिपाद्यस्यहेतोः पर्यः
विशेषाभावकूटरूपसामान्याभावेहेतुत्वप्रसिद्धेवेति ननग्र दधोपारानमननर्थकमितिभावः ८

वृत्तेवृत्तिः साध्येनिष्ठप्रसंगात् । वृत्तेस्याभावोऽवृत्तंवृत्तसमावच्छिन्नतयावात् । साध्याभाववत्तोऽवृ
त्तंसाध्याभाववदवृत्तंसाध्याभाववदवृत्तसमावच्छिन्नतयावत्त्स्यप्राप्तित्वात् । साध्याभाववदवृ
त्तिः सपक्षेपर्यायेनप्रसंगात् । तस्याभावः साध्याभाववदवृत्तित्वं । तथा च साध्याभाववदवृत्त
भाववत्त्वेसतितत्फलितसिद्धांतः ॥ मदसत्त्व । नैककर्मधारयानन्तरपर्यायोबहुव्रीहिरित्येतदर्थ
मतिपत्तिकरमिति । अनुशासनविरोधात् । तत्रकर्मधारयपदस्यबहुव्रीहिभिन्नतरसमास
परत्वात् । तस्मात्तुगुणबहुत्वमिति साधर्म्यघारव्यानावसरे गुणप्रकाशरहस्ये दीधितिर
हस्ये च स्फुटम् । अव्ययीभावसमासोत्तरपदार्थेनसमन्तात्समासान्तिविशिष्टपदार्थान्व
यस्याभ्युपगन्तव्यात्वा । अतएवोपकुंभं अन्तनाघटमित्यादौ भूतलवृत्तिघटस्सामीप्यतद
त्यंताभावयोरप्रतीतिः ॥ ८ ॥ नैनव्यतिरेकमात्रेणोत्तरिदुपव्ययीभावानन्तरं साध्याभाव

वतीवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्रीहिरित्यादिप्रत्युक्तेस्त्र। वृत्तौसाध्याभाववत्तो। नन्वव्याप्तेः। अव्य
यीभावसमासस्य अव्ययत्वपालेन समंसमासत्वं तरासंभवाच्च। नञ्युपाध्यादित्पाव्य
यविशेषणात्मेनसमासस्यमानत्वेन परिगणितत्वात्। वस्तुतस्तु साध्याभाववत्ती
त्वावच्छिन्नप्रतियोगितापदं तकुत्रीत्युन्तं त्वप्रत्ययः साध्याभाववत्त्वस्य तेनिरूपितत्वं
षष्ठ्यर्थः अन्वयश्चास्य वृत्तौ। तथाच साध्याभावाधिकरणानिरूपितवृत्त्यभाव
वत्त्वमव्यभिचरितत्वमितिफलितं। नच व्यधिकरणतत्रीहिणे सर्वत्रसा
ध्युहेतौ वाच्यं॥ गत्वेनतत्सत्त्वाभावेन तस्याप्रसिद्धत्वात्।

१८

२ भवेत् साध्याभावाधिकरणत्वं अभावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावविवक्षि

संबंधेन तत्र ह्रदादिस्थलवह्निजलत्वोभयत्वावच्छिन्नाभाववति पर्वतादौ संयोगेन धूमस्य वृत्तावपि न क्षतिः
न तु तथापि गुणत्ववान् [illegible] त्वात् सत्तावान् ज्ञानेरित्यादौ विषयितापि ख्यापत्त्यादि संबंधेन तादृशसाध्या
भाववति ज्ञानादौ नित्यजात्यादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः [illegible] अन्योन्याभावयोः स्वरूपताभाववत्त्वेन प्रतियो
गितावच्छेदकत्वे [illegible] किंत्वतिरिक्तः [illegible] घटत्वात्यंताभाववान् घटान्योन्याभाववान् घटत्वादिसाध्यके
विशेषणताविशेषसंबंधेन साध्याभावाधिकरणस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः [illegible] अभावादेः स्वरूपताभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियो
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्थं च प्रतियोगिताविशेषणतादृ
गितावच्छेदकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्थं च प्रतियोगिताविशेषणतादि
शसंबंधश्च वह्निमान् धूमादित्यादिभावसाध्यकस्थले विशेषणताविशेष एव घटत्वाभाववान् पटत्वा
दित्यादावभावसाध्यकस्थले तु समवायादिरेव समवायविषयितादिसंबंधेन प्रमेयादिसाध्यके ज्ञानत्वादि

राविवक्षि
तार्थमी
तियाद्यं
घटत्वादि
साध्याभावस्य
दितीयेन

साध्याभाव
स्वरूपा

सि॰ टी॰ १९ हितौ साध्यतावच्छेदकसमवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाद्यभावस्य कालिकादिसंबंधेनाप्यभावं सोऽपि प्र
मेयत्वसाध्यकं नगोते तदीयप्रतियोगितावच्छेदककालिकादिसंबंधेन साध्याभावाधिकरणे हेतोर्वृत्तित्वा
दित्यूर्ध्वस्यापि वारणाय सामान्यपदोपादानं साध्यसामान्यीयत्वं च यावत्साध्यनिरूपितत्वं तच्चानिरूपक
साध्यकभिन्नत्वमितियावत् अस्यैकोक्तिमात्रतत्पाठोऽस्य दोषत्वात् कारणतावच्छेदकेऽव भावसाध्य
कस्थले भावीयविशेषणताविशेषेण साध्याभावाधिकरणत्वमभावसाध्यके च यथा पत्वं समवाया
दिसंबंधेन साध्याभावाधिकरणत्वमुपादेयं साध्यभेदेन कार्यकारणभावभेदात् न च तथापि घटत्वसाध्या
ववान्पटत्वादित्यत्रोक्ताभावसाध्यके घटत्वादिरूपे साध्याभावेन साध्यप्रतियोगित्वं न वा समवायादिसंबंधस्य
गर दवच्छेदकत्वादों... स्येव तदवच्छेदकत्वादिसंबंधाभिन्नत्वस्य विशेषितत्वात् । अयं तावदभावाभावस्य प्रतियोगिरू
पत्वेन घटभेदस्य घटभेदात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नाभावत्वरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वस्यापि समवायेन राम ० १९
तथा घटभेदात्यन्ताभाव

वंधेन घटभेदप्रतियोगित्वमस्त्वान्तानदान्यत्रात्यंताभावाभावस्य प्रतियोगि(त्व)रूपत्वेपि घटादिभेदात्यंताभावाभावो न घ
टादिभेदरूपः किंतु प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वात्यंताभावरूपो वेति सिद्धांतएवेति वाच्यं। यथा हि घट २८
त्वावच्छिन्नघटवत्त्वग्रहे घटात्यंताभावाग्रहात् घटात्यंताभावाभावव्यवहाराच्च घटात्यंताभावाभावो घटस्वरू
पः तथा घटभेदवत्त्वग्रहे घटभेदात्यंताभावाग्रहात् घटभेदात्यंताभावाभावव्यवहाराच्च घटभेद एव तदत्यंताभा
वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धांतो न युक्तिसहः विनिगमकाभावेपि घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकात्यंताभाववद्घटभेदस्यापि घटभेदात्यंताभावाभावत्वसिद्धेरुपपन्नत्वाच्च। अतएव तादृशसिद्धांतो नोप
ध्यापन्नमतः अतएवाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति आचार्याः। अन्यथा घटभेदात्यंताभावप्रतियो
गितिघटभेदेन तत्र लक्षणाव्याप्त्यापत्तेः। अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदके तल्लक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेः न चैवं घ
टत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यंताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वापत्तिरिति वाच्यं तदत्यंताभावत्वावच्छि

चिं· टी·
२०

प्रतियोगिताकाभावेऽसेवतत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । न ह्येतत्प्रदेहेनादृशोऽभेदान्यन्ताभावाभावेऽस्येव व्यवहारात्तदुपास्य
पेर्घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वात्यन्ताभावस्यापि घटभेदस्वरूपत्वाभ्युपगमाच्च नचैवं साध्यसामान्यीयप्र
तियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव साध्याभावाधिकरणत्वविवक्ष्यतां किं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यत्ताव
दिति चेत्स्वप्रतियोगिताविशेषणत्वेनेति वाच्यं· कालिकसंबंधावच्छिन्नात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य
विशेषणताविशेषेण साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः कालिकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावस्य विशेष
णताविशेषसंबंधेनाभावस्य स्वरूपादिसाध्यरूपतया कालिकसंबंधवद्विशेषणताविशेषोऽपि साध्यीयप्रतियोगि सा५
तावच्छेदकसंबंधश्चेन तत्संबंधेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववति आत्मनि हेतोरात्मत्वस्य वृत्तेः प्र
२ ओ तियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोगपि[illegible]स्याभावाभावः तेन तादात्म्यसंबंधेन साध्यतायां साध्यतावच्छेदकसंबंधाव एम०
च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिसाध्यीयप्रतियोगित्वस्य नाप्रसिद्धिः ह्रदे वात्यन्ताभावत्वनिरूपितत्वेनापि साध्यसामान्यीय २०

प्रतियोगिताविरोधजलीयत्वान्यथा घटान्योन्याभाववान् घटत्वादित्यादावव्याप्त्यापत्तेः तादात्म्यसंबंधस्यापि
साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् यद्वा साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिसाध्य
८२ सामान्यीयनिरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्यन्ताभावच्छेदकसंबंधेनैव साध्याभावाधिकरणत्वं विवक्षणीयं
इत्येतमन्यतरविशेषणं एवं च घटान्योन्याभाववान् घटत्वादित्यादौ साध्याभावस्य घटत्वादेः साध्यप्रतियोगितावि
रहेऽपि न क्षतिः तादृशान्यतरस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव तन्त्रत्वात् न च तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वा
दित्यादावव्याप्तिः साध्यकवृक्षे तावद्व्याप्तिरिति वाच्यं निरुक्तसाध्याभाववत्वविशिष्टनिरूपितायानिरुक्तसंबंध
संसर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणतायाः तदा अप्यावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् गुण
त्वादित्यादौ सत्तात्मकसाध्याभावाधिकरणत्वस्य गुणादिवृत्तित्वेऽपि साध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्व
स्य गुणाद्यवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः न चैवं कपिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वाप्रसि

22

चि॰टी॰ व्याः व्याप्तिरितिवाच्यं केवलान्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रंथकृतैवास्य दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् न च तथापि कपिसंयोगि
२१ भिन्नं गुणत्वादित्यादौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकरणत्वप्रसिद्ध्या व्याप्तिः अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादि
न्या४ नयेतस्य केवलान्वयित्वं नास्ति तत्त्वादितिवाच्यं अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवादिनये अन्योन्याभावा[illegible]तराभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽप्यव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावाभावस्य व्याप्यवृत्तिस्वरूपातिरिक्तस्याभ्युपगमात् तत्राव्याप्तेः स्फुटी
भविष्यतीत्यनुमत्योपि समवायादिना गगनादिहेतुके इदं वह्निमद्गगनादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्त्यभाववति हेतुतावच्छेदक
समवायसंबंधेन गगनादेरवृत्तेः न च तत्र स्वप्रभेदे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन पक्षधर्मत्वाभावाज्ज्ञानसहेतुनव्यवहार इतिवा
च्यं तत्रापि व्याप्तिभ्रमेणैवानुमितेरनुभवसिद्धत्वात् अन्यथाभ्रमवान्वह्नेरित्यादेरपि लक्षणतस्यसमुपयुक्तत्वात् एवं दंडगुणाक पृ॰४
र्मान्यत्वविशिष्टसत्वादित्यादाव[illegible]व्याप्तेः विशिष्टसत्वस्य केवलसत्तानतिरेकितया दृश्यत्वाभाववत्यपि गुणादौ तस्य वृ
त्तेः गुणेगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वसिद्धत्वात् सत्त्वावानुद्भूतवत्त्वादित्यादावव्याप्तिश्च सत्ताभाववति सामान्या ए॰० २१

दौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन हृत्त्वेरप्रसिद्धेरिति चेन्न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेत्वधिकरणताप्रतियोगिकहेतुतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेषसंबंधेन निरुक्तसाध्याभाववद्विशिष्टनिरूपितनिरुक्तसंस
र्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्तिसाध्यसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् तद्वृत्तिमत्त्वहेतुतावच्छेदकसंबंधेन विवक्षणीया
ऋलित्वस्य त्वाधानत्वं अव्याप्त्यादिस्यादौ सत्ताभावाधिकरणतावद्वृत्ते हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधावच्छिन्नाधेयतानि
५७ रूपितविशेषणताविशेषसंबंधेन सामान्याभावो द्रव्यत्वादौ समवायसंबंधावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणता
विशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताभावाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावस्य अधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभाववत्त्वपास
योगसंबंधावच्छिन्नगुणाभावादेः केवलान्वयित्वात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्व
स्य समवायसंबंधावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणतासंबंधेन सत्तायां सत्त्वान्नातिव्याप्तिः द्रव्यं विशिष्टसत्त्वा
दित्यादावव्याप्तिवारणाय प्र[illegible]तियोगि[illegible]कान्तमाधेयताविशेषणं वस्तुतस्तु एतद्व्यावृत्त्येकान्तनये विशिष्टसत्त्वं विशि

९३

२ ननु तथापि उभयत्वं उभयत्वेन पर्याप्तं न तत्तदेकमेवेति सिद्धान्तादरे घटत्वपार्थक्यत्वतदभावस्य उभयवृत्तित्वो त्यादेः पर्याप्तास्य संबंधेनोभयहेतुके २
२ ऽव्याप्तिः घटत्वाभाववत्तिहेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतोरवृत्तेः पटत्वेन घटपटोभयभिन्नत्वे च घटः पटत्वेन तदभाववदुभयमीत्यिति २
२ पेन। तादृशसिद्धान्तादरे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यसमानाधिकरण्येऽसोतीत्यनेनैव विशेषणमित्यादि अत एव निविशतां २ इति मत्वे २
२ साध्यसमानाधिकरणो चेति केचित्‌ व्यापिनं पदीयिति रुलः॥२

ति

वि॰ द्वि॰ २२ ष्टनिरूपिताधारतासंबंधेनैव वृत्त्यन्वयमाप्यं न तु समवायसंबंधेन तत्तत्संबंधयोगितावच्छेदकसाध्येयताविशेषणमनुपादेयमेव
तदुपादाने हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदापत्तेः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबन्धित्वे सत्यन्तापि विशेषणोद्धि भीन्पर
मात्र गगनादिसाध्यके नातिव्याप्तिः किन्तु निरूक्तसाध्याभाववत्त्वविशिष्टनिरूपितापाविशेषणताविशेषसंबंधेन य
थोक्तसंबंधेन वा निरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयवृत्तिवर्त्तमानहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नधूमावच्छिन्नाधिकरणता
त्वं न धूमवत्त्वं विवक्षितं धूमवान्वह्नेरित्यादौ पर्वतादिनिष्ठवह्न्यधिकरणताया केवलसाध्याभावाधिकरणवृत्तित्वेपि अयोगो
४९ लकनिष्ठवह्न्यधिकरणतायास्तथात्वात्तव्याप्तिरित्यतः अत्र तु हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नस्वाधिकरणताश्रय
वृत्तित्वपर्याप्तिरवच्छिन्नाधिकरणत्वं न तद्वृत्तित्व निरुक्तसाध्याभाववत्त्वविशिष्टनिरूपितपर्याप्तसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतात्व
कत्वप्रतिविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनासंपर्यस्वपदं हेतुपरं कपिसंयोगाभाववानेतत्त्वात्कपिसंयोगिभिन्नत्वं गु एम॰
णत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यादिरितिसंक्षेपः लक्षणान्तरमाह साध्यवद्भिन्नेति साध्यवद्भिन्नेत्यस्य साध्याभाववानर्थ २१

इत्यं२

वृत्तित्वमित्यर्थः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ साध्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्यवद्भिन्नेति साध्याभाववव
त्ताविशेषणमिति प्राचः तदसत् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य तत्रार्थत्वापत्तेः साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्यस्यैव लक्षणस्य स्वीकारे तत्रा
ल्पसाध्यवद्भिन्ने साध्याभावः साध्यवद्भिन्नसाध्याभावः तद्वद्वृत्तित्वमिति समासार्थो न तु गुणोऽत्र संबन्धप्रत्ययः त
था च साध्यवद्भिन्नवृत्तिर्यः साध्याभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यर्थः एवं च साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानुयोगिसंयोगित्वाभावादि
स्यादाव्याप्तिः संयोगाभाववति द्रव्यत्वस्य वृत्तेः तदुपादाने च संयोगवद्भिन्नवृत्तिसंयोगाभावो गुणादिवृत्तिसंयो
गाभाव एव चाधिकरणभेदेनाभावभेदात् तद्वदवृत्तित्वान्नाव्याप्तिः तत्र तथापि साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वमित्येवास्तु किं साध्या
भाववदित्यनेनेति वाच्यं यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेशेन वैयर्थ्याभावात् तस्यापि लक्षणान्तरत्वेन च तथापि साध्यवद्भि सा ३
न्नवृत्तिर्यः तद्वदवृत्तित्वमेवास्तु किं साध्याभावपदेनेति वाच्यं नानाधिकरणवृत्त्याभावादेरप्रसिद्ध्या तदसंभवापत्तेः साध्याभावे स
त्र साध्यपदमप्यन एवं द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वाभावरूपाभावस्य वाधिकरणभेदेन भेदाभावात् ननु तथापि

24

चि.टी. टाकालसंयोगघटत्वान्यतराभाववति निले घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य घटाकालसंयोगरूपस्य गगने पि सत्वा
२३ [redacted] त्तत्र च हेतोर्वृत्तेः तथा साध्यवदन्यवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववत्त्वं विवक्षितमिति वाच्यं साध्याभावपदवैयर्थ्या
४३ पत्तेः साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टत्वदतिवृत्तेरपि वक्तुमप्रसक्त्यादिति चेन्न अभावाभाववत्त्वस्यातिरिक्तत्वमते नैव तल्लक्ष
णाकरणात् तथा चात्राधिकरणभेदेनाभावभेदात् साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधि
करणस्य प्रतियोगिमति गगनेपि सत्वादव्याप्तिरत एव साध्याभावेत्यत्र साध्यपदवैयर्थ्यं अभावाभावस्यातिरि
क्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेरुक्तहेतुमद्वृत्तित्वात् अधिकरणभेदेनाभावभेदादिति २४
वाच्यं तत्र प्रतियोगिमन्नाधिकरणवृत्तिप्रतियोगिव्यधिकरणत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासस्थले एवाधिकरणभे २०
देनाभावभेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र तथा च साध्यवद्भिन्नवृत्तिघटाभावादेर्हेतुमत्यपि सत्वात्तत्रासंभववारणाय साध्यप
दोपादानात् घटाकालसंयोगघटत्वान्यतराभावोऽतिरिक्त आकालसंयोगघटत्वादौ नाप्यनुगततया तथा २३

मौ वा

तू१

तु१ [illegible]वस्यैव प्रकारत्वात् घटत्वादिरूपेण वा घटाभावाभाववत्त्वं नातिरिक्तः घटत्वादिरूपस्य वा ह्रीनाम् अननुगतत्वात् तथा च रूपत्वा
दिमादाय असंभववारणायैव साध्यपदमिति प्राहुः। न्यासलोविस्तारः। साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववति हेतौ सा
ध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणवृत्तित्वाभावः स्वार्थः। अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः। ते
न साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववति हेतोर्वृत्तावपि नासंभवः। नैवमपि नाधिक
रणक साध्यके वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावव
ति हेतौ तं वृत्तेरव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वमपहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावविवक्षणे तु एवमेव न
ए३ सद्धेतौ न दूषणमिति विचेचनं वृत्तम्। केवलान्वय्यव्याप्तिवदस्योक्तत्वे दोषतादवस्थ्यं तथापि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभ न३
वमात्रस्यैवैतल्लक्षणघटकत्वे वृत्तिमा। एके केवलान्वय्यव्याप्तिरत्रासंगता केवलान्वयिसाध्यकेऽपि साध्याधिकरणीभूततत्
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं तत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तद्वति हेतोर्वृत्तेरेवाव

न्प३

25

२ नन्वत्र लक्षत्वेन प्रवेशे शीघ्रास्त्वधिकरणत्वेन प्रवेशः तथा च दूषणमिति चेत्सत्यं दूषणं नास्ति परं तु प्रयोजनान्तरमस्ती साहाय्यं खंडभावेति= यत्वेन प्रवेशोऽन्न तु २= नेसाधिकरणज २=

चि. टी. सिद्धर्यरिवात्वं तद्धि साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावपदेन साध्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव एव वि
२४ पं. वक्षितः नैवं चैव माभेदः तत्र साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावत्वं तादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेन प्रवेशा
प्रवेशोभ्यामेव भेदान्तरं खंडाभावघटकतया च नाधिकरणत्वांशस्यापि प्रवेशप्रयोजनमिति न कोपि दोष इति दिक्। सकल
तिसाकल्यं साध्याभाववत्त्वे विशेषणं तथा च यावन्ति साध्याभावाधिकरणानि तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेतोर्व्याप्तिरित्य
र्थः धूमे घटाभाववज्जलहृदादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् वह्न्यादेः निष्ठाभिरित्यादिना साध्याभाववत्त्वे विशेषणं साध्या
तत्र भावविशेषणं वैद्यर्थ्याद्वृत्तित्वादेन्यपेक्षायां वह्न्यभावः तस्यापि सकलसाध्याभावस्याधिकरणं तावदधिकरणाप्रसि
द्ध्या संभवापत्तेः नचैवं संसर्गाहितसाहित्यवत्त्वाभाववतिसत्ताद्रव्यत्वादिनिष्ठाभावादिसत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं तादृशाभाव
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्य इह विवक्षितत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नात्वात्तेन हृदादिघटाभाववति एम०
गुणादौ सत्तादौ संयोगादिसंबंधावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छे १५

कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽयः अन्यथा पर्वतादेरपि वह्न्यादेर्विशिष्टाभावादिमत्त्वेन समवायादिसंबंधावच्छिन्नवह्न्या
दिसामान्याभाववत्त्वेन च यावदन्तर्गततत्पर्वतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावात् धूमस्याऽसंभवः स्यात् न च कपिसंयोगी एतद्वृ
क्षत्वादित्यादौ वृक्षस्यापि नानाविधशाखाद्यभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततत्पानतिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृक्षत्वस्याव्याप्ति
रिति वाच्यं किंचिदनवच्छिन्ना या साध्याभावाधिकरणनिष्ठा इह विवक्षितत्वात् । इत्थं च किंचिदनवच्छिन्नो यः कपिसं
योगाभावाधिकरणतापो गुणादिवृत्तित्वान्तर्गच हेतोरभाव एवोक्तव्याप्तिः न च कपिसंयोगाभाववान्द्रव्यादिरसाध्ये सा
ध्याभावस्य कपिसंयोगादेर्निरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं केवलान्वयिन्यभावादिसत्त्वेन ग्रंथकृतो
स्य चनदोषस्य [illegible]मानत्वात् घटपृथिवीकपिसंयोगादिसाध्ये पृथिवीत्वाभाववृत्तिपात्वेव कपिसंयोगाभावस्य साध्यत्वादति
व्याप्तिरिति वाच्यं तन्निष्ठपदेन तत्र निरवच्छिन्नत्वनिमि[illegible]वेस्य विवक्षितत्वात् । इत्थं च घटपृथिवीत्वाभावाधिकरणे तत्तादेशे साध्याभाव
वदन्तर्गते निरवच्छिन्नवृत्तिमान् अभावान् कपिसंयोगाभावः किंतु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्याभावसत्त्वान्न

चि·टी·
२५

तिव्याप्तिः नचैवमन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानियमनपेक्ष्य वाभाववान्संयोगवह्निमान्न वा हिंसादावपि सद्धेतुत्वापा
तत्राव्याप्तिः कपिसंयोगवह्निमान्न वाभावस्य संयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्ति
तानियमनपेक्षस्वेन्योन्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपं किन्त्वतिरिक्तो व्याप्यवृत्तिरन्यथा मूलावच्छेदे
न कपिसंयोगिभेदाभाववत्तानुपपत्तेरिति संयोगवह्निमान्नवाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तित्वसम्भवात् वक्ष्यमाणसकल
पदमत्राशेषपरं न त्वनेकपरं तेन तु घटत्वाभाववान्पटत्वादित्यादौ कदाचिद्विपक्षैकसाध्याभावाधिकरणस्याप्रवत्वा
प्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापत्तेः तथा च किञ्चिदनवच्छिन्नायोनिरूपकसाध्याभावाधिकरणताव्यापकीभूतो योऽभावः हेतु
तावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकत्वं लक्षणार्थः नच सत्तादिसामान्याभावस्याप्र
प्रमेयवह्निनिरूपितसाध्याभावाधिकरणताव्यापकत्वात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः तद्भिन्नत्वस्यान्योन्याभावप्रतियो एम०
गितानवच्छेदकत्वे व्यापकत्वेपि तु स्तोतुर्निर्धूमत्ववान् निर्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः निर्वह्नित्वाभाववान् वह्निव्यक्तीनां स २५

श्री॰

र्वस्तामेवचालनीन्यायेननिर्धूमत्वाभावाधिकरणतावच्छिन्नत्वा[illegible]स्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावादिति
वाच्यं तादृशाधिकरणताव्यापकतावच्छेदकं हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मस्य वि
वक्षितत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वं तु तद्वन्निष्ठासंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं न तु तद्वन्निष्ठाप्रतियोगिव्यधि
करणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तद्वृत्तिनिरवच्छिन्नवृत्तिमान्योभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा प्रकृतव्या
पकतापात्रप्रतियोगिवैयधिकरण्ये स्वनिरवच्छिन्नत्वस्य वा प्रवेशे प्रयोजनविरहात् तेन पृथिवीसंयोगादिसादौ वा
नातिव्याप्तिः संयोगाभावत्वस्य निरूढव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादित्येव परमार्थः। साध्यवदन्येति त्राविशेष्यप अ४
लक्षणोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तित्वाभावस्यार्थः तादृशवृत्तित्वाभावस्तादृशवृत्तिकत्वसामान्याभावो वा धू
लिनधूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्भ्ये जलह्रदादिवृत्तिकत्वाभावस्य धूमवद्वृत्तिकत्वजलत्वोभयाभावस्य वह्नेतौ सत्वे
पि नातिव्याप्तिः साध्यवदन्यत्वं च अन्योन्याभाववन्निरूपितसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं तेन वह्निम

चि॰टी॰ नधूमादिसाध्ये तत्र ह्रदत्वमत्प्रत्यभिन्नधूमादेर्वृत्तावपि व्याप्तिः नवा वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावस्य नो१
२६ स्यावच्छिन्नभिन्नभेदरूपस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमस्य वृत्तावपि नाव्याप्तिः तस्य साधकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताय
अ संताभाव वनिरूपितत्वेनान्योन्याभावनिरूपितत्वविरहात्। अन्योन्याभावनिरूपितत्वं च तादात्म्यसंबंधावच्छि
न्नत्वमेव साध्यवत्त्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके
स्य समवायसंबंधेन वह्निमतोऽन्योन्याभावस्याधिकरणे पर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नाव्याप्तिः सर्वमन्यत्र प्रथमल
इवज्ञे१म४ क्षणे आदिपदात् [illegible] ठिपाठन तत्तीपलक्षणभेदलक्षणे जन्तैवेतिसमासः सर्वाण्येव लक्षणानि केवलान्वयसा
न्वे३ ध्यकद्व्यपनिकेवला [illegible] यिप्रभावादिति पंचानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं इत्यपदवादित्यादि [illegible] काव्यवृत्तिकेवलान्व
यिसाध्यकेकपिसंयोगाभाववान्सत्वादित्यादिसाध्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेपिचाभावादित्यर्थः साध्यतावच्छे एव०
दकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवत्ता २६

वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात्तं कपिसंयोगाभाववान्सत्त्वादि[illegible]दौ निरवच्छिन्नसाध्याभावा न्या

धिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वाच्चेति भावः तेनोपलक्षणस्य केवलान्वयिसाध्यका[illegible]न्व्याख्यानावसरएव

३.८ वक्ष्यमाणपञ्चितं एतच्चोपलक्षणं द्वितीये कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः अधिकरणभेदेनाभावभेदे मानाभा

वेन कपिसंयोगविच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभावाद्रव्यत्वावच्छिन्नवृत्तिकपिसंयोगाभावापि तद्वृत्तित्वादेतद्वृक्षत्वस्य च साध्यवद्भि

न्नवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वेपि वत्रकल्पे एतद्वृक्षत्वविशिष्टाधिकरणताभावात् अव्याप्तिरिति वाच्यं साध्याभावपद

वैयर्थ्यापत्तेः साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वात् एतद्वृत्तेर्हेत्वधिकरणे विशिष्टाधिकरणताभा

वादेवासम्भवाभावात् [illegible]नीयसाध्यवत्[illegible]प्रतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्य[illegible]द्वैतोचालनीन्यायेनान्योन्याभावमा[illegible]प लक्षणा

धि१ नानाधिकरणकसाध्यकेवह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिश्च स्यात्[illegible]वोध्यं तथापि निरुक्तसाध्यस्यासामानाधिकरण्यन

साध्या[illegible]करणवृत्तित्वाभावः [illegible]संस्कारिसाध्यवत्तिव्याप्त्यापत्तेः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावोऽधिकरणत्वात्सत्त्वापत्तेः॥

द्र र कै.से ८

२८

चि॰टी॰ नापि साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं द्वितीयेन यो न हेत्वाद्यापत्तेः किंतु साध्याधिकरणवृत्त्यभाववद्वृत्तित्वं [illegible] तदनधिकरणत्वं
२७ च तद्वद्भिन्नत्वं अधिकरणत्वमेव शेषयोज्ञन विरहात् तथा च साध्याधिकरणवृत्त्यभाववद्वृत्तित्वभिन्नत्वं हेतोर्व्याप्ति
चारिवेति फलितं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिवारणाय अधिकरणत्वं [illegible] वेशः अव्याप्यवृत्तेरधि ५२
करणतानुनाव्याप्यवृत्तेः साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं च
५५ ग्राह्यं अन्यथा गुणकर्म[illegible]न्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताया एव साध्यत्वेन साध्याधिकरणाभाववद्वृ ५५
त्ताभावात् तेनैतद्वृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्पंदसाधुसमवायेन वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादि [illegible] हेतावति
५३ व्याप्तिः वह्न्यधिकरणाभाववज्जलह्रदादिवृत्तित्वात् धूमादेः इत्थं च साध्यतावच्छेदकसमवायसंबंधा
वच्छिन्नवह्न्यधिकरणाभाववत्पर्वताद्यपि धूमस्य तद्वृत्तित्वा[illegible]तिव्याप्तिवृत्ति[illegible]श्च हेतुतावच्छेदकसंबंधे ५५०
न वैधर्म्यातेन नाह्रदश्च वह्न्यधिकरणाभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य [illegible]त्वापि न क्षतिः न चैवं सत्तावान् [illegible]द्रव्य २७

न्नार व

त्वादिसाध्याव्याप्तिः सत्ताधिकरणत्वाभाववति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबंधेन वृत्तेश्च प्रसि
धस्म३ द्धेरिति वाच्यं तादृशसाध्याधिकरणत्वाभावव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति विवक्षितत्वात्
साध्याधिकरणत्वाभावसमानाधिकरणे तु क्षो[illegible]वावह्नेरित्यादौ धूमाधिकरणत्वाभाववति जलह्रदादौ व
भा४ ह्निमदन्योन्याभावसत्त्वादिति व्याप्तिरिति व्यापकत्वान्तु [illegible]त्वं ग्रन्थेन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं हेतुतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं ग्राह्यमन्यथा वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्न्यधिकरणत्वाभाववति
धूमावयवे धूमवदन्योन्याभावसत्त्वादव्याप्तिः स्यान्न स्याच्च द्रव्यं जातेरित्यादौ घटत्वघटत्वादित्तत्र जातिमतो
अन्योन्याभावस्य द्रव्यत्वाधिकरणत्वाभावव्यापकत्वेनातिव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तु नाव्या
कपि२ प्यवृत्तिरिति पृथिवीसंयोगादिसाध्यकव्याप्यवृत्तिहेतुकव्यभिचारिणि नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः। साध्यत्वेनाधिकरणे
ति साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वपरं चेद्द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिमतोऽ

न्योन्याभाववत्तुनाव्याप्यवृत्तित्वमव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले हेतोर्नाव्याप्तिः अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वं श्री
स्वाधिकस्य प्रवृत्तात्मसाध्यवद्न्यावृत्तित्वमित्यनेनयथाश्रुतस्यैवोक्तस्य अवच्छेदकाभाववत्तयावाधिकरणत्वायस्य
नचैवं पूर्वसाध्यवद्भिन्नत्वंच साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतानाकं भेदवत्त्वं
वोध्यं तेनवह्निमान्धूमादित्यादौ धूमस्य समवायेनवह्निमतो भिन्नेपर्वतादौ वृत्ति
त्वेपि नक्षतिः ननुहशसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभिमतिसमुदायार्थनिरूपणे
अन्यथापूर्ववत्साध्यवद्भिन्नवृत्तिकत्वमित्यत्र ... तावच्छेदकसंबंधेनैववाच्यतया ... मानत्वं अवाच्यादेः साध्यवद्भिन्न गा॰४
व्याप्तेः योजनं पूर्ववत् भेदद्वयात्मानुपापिन ... तदुभयमपि ... साध्यानधिकरणानधिक
रणत्वंसाध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकसाध्याधिकरण ... सामान्याभाववद्वृत्तित्वाभावसाध्यवत्सामान्य एम॰
भिन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमितियावत्तन्नत्र नाहशान्यतराभाववत्त्वंचतत्रकेवलान्वयिसाध्यकेऽसिद्धमिस २८

(अन्यतरत्वमनेकदेव हद्धयतिपर)

त्वपः साध्याधिकरणत्वसामान्याभावादेरप्रसिद्धत्वादिति भावः ननु तदुभयपावत्वेन प्रयुक्तामेयाभावबोधजनके
ऽपि तु साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावस्साध्यवत्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्या
भावात्मतया बोधजनकमेव साध्याधिकरणप्रतियोगिकाभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदो चेत्केवलान्वयिन्यपि
प्रसिद्धावित्यत आह यत्किंचिदिति येनैकं पूर्ववत्तिन्नापिद्धेः [illegible] एतद्रूपमेकदेववद्रूपमितितदुभयमघोतिसाध्यानधि
करणानधिकरणत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणवृत्तित्वं साध्यानधिकरणवृत्तित्वाभावमिति भावः तच्चप्र
पक्षीभूतं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं च तत्र केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धमित्यन्वयः साध्यानधिकरणत्वस्य साध्या अप्र४
धिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्ववत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः यद्वि साध्यानधिकरणत्वं न तत्सामान्यभेदः किंतु सा
ध्याधिकरणप्रतियोगिताकभेदत्वमात्रं तदा वह्निमान्धूमादित्यत्र यत्किंचिद्वह्न्यनधिकरणे पर्वतादौ वर्तमाने धू
मेऽप्रसिद्धमित्यर्थः। अप्यर्थकचकारो केवलान्वयिसमुच्चयः। तथा च व्यापकाभावाघटाप्पीभूतं तदुभयलक्षणमपि नेद

साध्य

चि॰टी॰ २९ भावत्वासिद्धमिति भावः साक्षान्नधिकरणानधिकरणत्वमिति पर्यायाक्रान्तं तत्र संगच्छते यथोक्तलक्षणद्वयस्यानु
न्यतरपदाभावादिति ध्येयं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववारितोऽन्यथा व्यासस्योक्तेः सोदर
स्य मतमादाय साध्याभावतावच्छेदकत्वमिति प्रथमलक्षणे केवलान्वयिन्यव्याप्तिमुद्धरति अथेति समवायेन
येन समवायादिसम्बन्धेन वाच्यत्वादिवृत्तिधर्मेणेत्यर्थः आदिपदात् समवायेन घटत्वपटत्वादेर्वाच्यत्वादिवृत्तिधर्ममात्र
स्य परिग्रहः घटत्वाप्रसिद्धेरिति एवकारोऽप्यर्थः घटेऽप्यप्रसिद्धेरित्यर्थः अन्यथा तादृशाभावस्य पदार्थमात्रेऽप्रसि १४
द्धत्वादवधारणासंगतेर्नतु प्रतियोगिनासममभावस्य विरोधाद्वाच्यत्ववति घटे कथं तदभावस्तत्राह व्यधिकर
णधर्मावच्छिन्नाभावस्येति स्वाधिकरणावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः स्वपदं प्रतियोगिनापरं
केवलान्वयिन्यपि सर्वत्र सत्त्वात् प्रतियोगिमत्प्रतियोगिमति वृत्तित्वसत्त्वादिति यावत् तस्याभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदका २५०
वच्छिन्नप्रतियोगिनैव समं विरोधो न तु प्रतियोगिमात्रेण व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगीत्वं न क्वचित्प्रसिद्धिमिति २९

सिद्धत्वादतः सर्वत्रैव तदवच्छिन्नाभावः न च वाच्यत्ववतीश्वरेच्छा तत्र वृत्तिगुणत्वेच्छात्वादिसमवायावच्छिन्नभगवदन्यसम
वेतत्वयोः सत्त्वेन समवायावच्छिन्नसमवेतत्वेन गत्यकृतौ वा वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताधिकरणमिति वाच्यं वाच्यत्वस्येश्वरेच्छा न्नेर
मात्रं किंतु तद्विषयकत्वमितिसम्बन्धेन प्रमादिनिभावः समवायित्वपर्याप्तस्वघटादिसमवायित्वे सर्वद्रव्यसत्त्वे पृथ प्य३
पिसमवायित्वादित्यादावधिकरणधर्मेण वाच्यत्वाभावस्याप्रसिद्धावपि तत्त्वसाध्यकत्वाभावविशिष्टाभावो
मे याभावादिकमादाय संभववारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणघटक
त्वात् दृशाभावस्य वाच्यत्वादिसाध्यके प्रसिद्धत्वाद्व्याप्तिर्दुर्वारैवेव [redacted] प्रतियोगिकाभावम साध्य४
स्व३ त्रैलक्षणघटकमिति मूलेऽपि माणिक्येति वा प्रतियोगिता संज्ञि वि - शिष्टाभावो भयाभावादित्वे समानाधिकरण
धर्मावच्छिन्नाभावमादायैव प्रसिद्धिसंभवेनाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपर्यन्तानुधावन
वैफल्यं तन्न चैव विशिष्टा स्वरूपवृत्तित्वमनवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमात्रस्य लक्षणघटकमिति भ्रमेणेय
ते प्यर

31

वि·टी·ग· मारांकेतिवाच्यं [redacted] वच्छिन्नपुत्रपाभावस्यैवसमवायित्वावच्छिन्नगगनत्वाभावस्यापिविशिष्टाभावत्वात् समवाय१
३० यो मवायिव वैशिष्ट्यस्यावच्छेदकीभूतधर्मघटकत्वात्तथापिसाध्याभावपदेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावोनविवक्षणीयः किंतुसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणवृत्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापिचोभया
भाववदभाववमात्रेविवक्षणीयंतावतैवतत्रलक्षणघटकाभावविशिष्टाभावा [redacted] देर्वाख्याणासंभवात्तादृशो माप१
भयाभाववत्वस्यतत्रविरहात्तसंयोगोद्रव्यवान्गुणादेःद्रव्यत्वगुणसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो
ऽधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावश्चतादृशाभावः सुलभः कपिसंयोगाभाववत्त्वस्यावारिदं
वाच्यंत्वेपक्षादिसाधिकेवलान्वयिसाध्यकेतुत्वधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावएवतथानचकेवलान्वयिनित्वधिके एम०
रणधर्मावच्छिन्नाभावमादायैवप्रसिद्ध्युपपादनेसाध्याभावपदेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यताव ३०

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव विवक्षितं किं तादृशोभयाभाववदभावविशिष्टक्षणेन केवलान्वयिनि च
स्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वेन घटाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति गाढं [illegible]मेयसाध्यके व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना ५२
६०२ भावप्रा[illegible]पापि साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रसिद्धिसंभवात्
न हि प्रमेयत्वं कस्य चिदप्यधिकरणधर्मः प्रमेयत्वेन घटाभावादिरूपे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे मानाभावा
दिति पूर्वपक्षिणां निगूढोभिप्रायः शेषमनुपदं व्यक्तम्ः नन्वेवमिति एवं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
६०४ काभावाप्रसिद्ध्याव्यभिचार इति [illegible]पदस्य धात्वर्थे व्यभिचारित्वमित्यर्थः वाच्यत्वेन व्यधिकरणधर्मेण स्वरूपसं
बंधावच्छिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याधि
६०५ करणे [illegible]टेऽत्येपवृत्तेरिति भावः नव्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणतादृशाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभि
रं[illegible]स्यथा संयोगसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति कथमिपेमो[illegible]शंकेति गाढं मापद्वृत्तियो साध्यतावच्छेदकावच्छि

वि॰ टी॰ ३१ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणतातदाश्रयवृत्तित्वं व्यभिचार इत्यभिप्रायेणाशंकते नव्याप्य
वृत्तित्वं निरवच्छिन्नत्वं साध्यतेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः वाच्यत्ववत्त्व
धिकरणधर्मेणाख्यत्वत्वसंबंधावच्छिन्नज्ञेयत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोपि न साध्या
भाववद्व्यभिचारः तादृशः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तद्वृत्तिसाध्य
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारत्वे इत्यर्थः तादृशसाध्याभावेति सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावत्वस्याप्रसिद्धेस्तु निरुक्तोभयाभाववदभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः अव्यभिचा
रितत्वयत्तार्थस्यैव व्याप्तित्वात् अव्यभिचरितत्वपदार्थस्य च व्यभिचारित्वस्याभावो अव्यभिचरितत्वमिति तु सत्ताव ए॰
भिचारसामान्याभावरूपत्वादिति भावः अप्रसिद्धेरिति वाच्यत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावस्याप्रसिद्ध ३१

वादिति भावः नन्वेवमव्यभिचरितपदं न यौगिकं किंतु निरुक्तउभयाभाववान्यो भावस्तद्वृत्तित्वरूपेणाव्यभि
कल्लक्षणवाक्यार्थपारिभाषिकमखंडपदमेव अत एवैतन्मतेऽव्यभिचरितत्वपदार्थेऽत्रासंभव एव वह्निमान्धूमा
दित्यं वाच्यं ज्ञेयवादित्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्निवाच्यत्वाद्यभाववत्पर्वतेऽयघटादेरुभयज्ञेय
वादेर्वृत्तेः तत्तद्वृत्तित्वस्याप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविशिष्टाभावोभयाभावादेर्माहाय्येव सर्वत्र लक्ष
णसम्भवपक्ष इति वाच्यं तत्राप्रसिद्धधूमवान्वह्नेरित्यादावपि तादृशोभयाभाववदभाववद्वृत्तित्वस्याधिकरणध
र्मावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावविशिष्टाभावोभयाभावादेर्वह्न्यादौ सत्त्वादव्यभिचारित्वमात्रेऽतिव्याप्तिरि
ति चेन्न तद्वदवृत्तित्वपदेन तद्वृत्तित्वतत्सजातीयपदार्थावृत्तित्वभावप्रतियोगीत्वस्य विवक्षणात् इत्थं च वह्निमान्धूमा
दित्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नवह्न्याद्यभाववत्पर्वतादौ तत्सजातीयस्य धूमादेरधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा
वस्य सत्त्वान्नासंभवः धूमवान्वह्नेरित्यादौ च तादृशोभयाभाववदभावाव्यभिचारान्निरुक्तरूपेण तत्तदधिकरणकत्वोक्ति

33

चि॰टी॰ वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तदधिकरणवृत्त्यत्यन्ताभावः तदधिकरणे तत्तदधिकरणवृत्तौ तत्सजातीयव
३१ भादेरभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः साध्यसामान्यं च न पर्याप्त्या कथंचिद्रूपेण अव्यावर्तकत्वात् नापि स्वसमानाधिक
रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेणाभावभेदे तत्प्रतियो
गिताया विभिन्नत्वात् साध्याभावनिष्ठस्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेर्दुर्वचत्वाद्वृत्तित्वा
दसंभवापत्तेः किंतु स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वे सति स्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगी
तोकभेदकूटवत्त्वान्यतररूपेणां स्वपदस्थं प्रतियोगितापरं इह सर्वानुवक्ष्येरित्यादेर्व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरण
वृत्त्यावृत्तिसाध्यात्यन्ताभावाधिकरणे तत्तदधिकरणवृत्त्यावपि तत्सजातीयस्यैव द्रव्यादेर्विशिष्टव्याप्यस्य वृत्ति
धर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायसंबंधावच्छिन्नाभावस्य च सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमतो व्याप्यवृत्तित्वमभाव राम०
भावविशेषणं व्याप्यवृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वं व्यधिकरणध ३१

र्मावच्छिन्नाभावव्याप्तिभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं तेन न तद्दोषतादवस्थ्यं द्रव्यं संयोगादित्यादिसाध्यकाप्यवृत्तिहेतुके द्रव्यमात्र
२२ समवेतो भावगुणकर्मान्यत्वस्याभावादेर्वृत्तेः सर्वत्र विशेषणताविशेषेण साध्यप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसा
धनान्यतराभावदेश्यतादृशस्य सुलभत्वान्नाव्याप्तिः। इदं वाच्यं हिंसादेश्च घटत्वेन पटाभाव पटत्वेन घटाभाव नमे पा१
दिकमादाय प्रमेयमात्रस्यैव तादृशाभावप्रतियोगित्वात्तदव्याप्तिः। न चाविशिष्टाभावादिवारणाय तद्वृत्तित्वं तत्स
जातीयाभावनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव विवक्षणीयं किं प
योऽन्याप्यवृत्तिर्विनाभावविशेषणेन इदं वाच्यं ज्ञेयत्वाद्धिंसादिकेवलोऽपि हेतुके च ज्ञेयत्वादिना घटत्वाभा
वमादायैव लक्षणसंभवादिति वाच्यं पृथिवी संयोगादित्यादिसाध्यकाप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारि[illegible]ति माप्तेः। इदं ए५
च धूमेऽयादित्यादौ तादृशाभावाप्रसिद्धेः द्रव्यत्वं सत्वादित्यादौ व्यभिचारिणि तद्रूपकतत्तदधिकरणावृत्तिसाम
न्याभावस्यापि सजातीयोऽभावः सत्त्वादिना सत्त्वाद्यभावेऽपि तन्न प्रतियोगी द्रव्यसत्त्वादेः सत्त्वादिति व्याप्तिः

34

चि·टी·
३५

गत्वस्य समनस्तद्वृत्तित्वेऽपि न च तथापि हृदत्वावच्छेदितादेशतादृशोभयाभावकूटाभावो धूमवद्यादिना धूमाद्यभावः तद्वृत्ति
जलत्वादौ तत्र तत्सजातीयस्य वह्न्यभावस्य सत्त्वाद्देवतादेशो भावोद्धवत्वादिना धूमाद्यभावः तद्वृत्तिपावस्यैव तत्सजाती
यस्य वह्न्यादेरधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वाद्व्याप्तिर्न स्यादिति हेत्वावच्छेदकप्रत्ययमात्राभावविशेषणात्तथा
च तत्र देयागोलकादिरूपव्यभिचारस्थले हृदमभावो पितादृशोभयाभावकूटपाञ्चावच्छिन्नगतिः तदधिकरणे तत्र
योगोलकादौ तत्सजातीयस्य वह्न्यादेरभावस्य सत्त्वाद्व्याप्तिः इत्थं च यावन्तस्तादृशोभयाभावा वर्त्तन्तेऽभावाः प्रत्ये
कं तत्तद्धर्मेण तत्सजातीयस्य समानाधिकरणस्याप्रवृत्तेरभावे स्य प्रतियोगि सच्चाभिचरितत्वमिति समुदितार्थो
निष्कर्षः इति न कोऽपि दोषः स्वस्वरसादाहुः प्रतियोग्यवृत्तित्वेन तद्वृत्तिधर्मो न तन्निष्ठप्रतियोगितायावच्छेदक इत्य
र्थः तथा च व्यापकस्य धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवाप्रसिद्धत्वाद्यथोक्तमव्यभिचरितत्वमव्याप्यप्रसिद्धमिति
भावः ऋजवस्तु केवलान्वयिनि साध्याभाववदप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरपि हि तेन निवेशेण तत्र यथा कथंचित्स्वरूपेण साध्या ख०
३३

भावस्याप्रसिद्धेर्दर्शयन्नित्याद्येति समवायित्वेति समवायित्वादिरूपेण गगनस्य चावृत्तिधर्मेणेत्यर्थः आदिपदात्समवेत
त्वघटत्वपटत्वादेर्वा अवृत्तिधर्ममात्रस्य परिग्रहः इदमुपलक्षणं वैशिष्ट्यासम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभावो
२ मं पि द्रष्टव्यः ॐ निराकृत्य दूषयति नहीति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वं पदेऽप्रसि
द्धिर्देत्यर्थः नादृशसाध्याभावेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकतादृशवृत्तित्वाभाववद्व्याप्तिः ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्यर्थः साध्याभाववद्वृ
४ सि त्तित्वमात्रस्यासम्भवात्त्वे सद्धेतावतिव्या[illegible]स्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य व्याप्तित्वेऽपि व्यभिचारि
सो २ णि तथास्यापत्तेः तस्मात्साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साध्याभावस्य व्याप्तित्वेऽसम्भवात् अधिकरणधर्मावच्छिन्नस्य वैशिष्ट्य
असम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य च साध्याभावस्याधिकरणे हेतोर्वृत्तेरिति भावः किंच वैशिष्ट्यासम्बन्धवृत्तिधर्मावच्छि
न्नसाध्याभावमादाय केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धिसंभवेऽप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावमादायाप्रसि

35

व्रि. टी.
३४ मिधानमसंगतमेवतस्यैवासिद्धत्वादित्यभिप्रायेण दूषणांतर[माह]मप्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति सर्वमन्यत्पूर्ववदित्याहुः तदद्व
ङ्गिधर्मस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावे मानाभावे हेतुमाह तर्हीति विशिष्टेति अप्रसिद्धेरित्यंतमेकोग्रंथः तद्धेति
ष्टज्ञानस्य प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्याभाववधीहेतुत्वात् अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वान्
गविशिष्टं गं नास्तीति प्रतीतेरसिद्धेरिति योजना तन्नवनयेऽपि शुद्धीयत्वेनोपस्थितिं गाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
प्रत्यक्षासिद्धेरित्यर्थः शृंगे शुद्धीयत्वस्याबाधितत्वेन शुद्धीयत्वप्रकारकशृंगज्ञानासंभवात् अन्यथाख्यात्यापत्तेरिति अन्यथा ५
भावः [illegible]भावलौकिकप्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेन न हेतुत्वं किंतु प्रतियो[illegible] ग ४
तावच्छेदकप्रतियोगीनोत्तीर्णविरहदृशायां तेसाकारकाभावप्रत्यक्षवारणाय प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोग्युभ
यविषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं लाघवात् तन्मतेऽप्यसिद्धशुद्धीयत्वशृंगयोरुपस्थितिदशायां समूहालंबनसंभवात् वन् एम०
भ पि शृंगे शुद्धीयत्वस्याबाधाद्वशशृंगं नास्तीति प्रत्यक्षस्य शृंगे शुद्धीयत्वप्रकारकस्यासंभव इति वाच्यं बाधात्काहत्व ३६

क्ष

क्षस्या१ घटस्य संभवेपि राशीपत्वेन प्रसंगं नास्तीसाकारकप्रसक्षेणावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वासंबंधेनाभावेस्यानंत्येणाघ
शीपत्वेप्रकारकप्रसक्षेवाधकाभावान्नत्र प्रसंगे राशीपत्वस्याप्रकारत्वान्नचतादृशप्रसक्षपामुपगमेस्वभावप्रस
योहिविशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादांनातिरोतयतिसिद्धांतव्याघातः अभावप्रसक्षेअभावलौकिकसान्निकर्षो विशिष्ट २:३
वैशिष्ट्यमर्यादांअभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनः प्रतियोगितारूपवैशिष्ट्यावगाहितांनातिशे
तेनतहानौ नितरदृर्थादिनिवांतत्रविशिष्टवोधमर्यादाविसरस्यप्रतियोगितयायप्रकिंचिद्धर्मविशिष्टस्यवैशिष्ट्य
४ भि विषयितां स्यर्थादिसतआहअपथेतिं पदिप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगीनोर्ज्ञानमेवाभावप्रसक्षेहेतुर्नेनुत
त्प्र:कारकप्रतियोगिज्ञानंतदेत्यर्थः निर्विकल्पकात्वीतिघटघटत्वेनिर्विकल्पकमात्रानंतरमपीत्यर्थः मात्रपदात्
स्ति२ र्मतिरप्रकारकज्ञानमवच्छेदः घटोनास्तीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्यविशिष्टवैशिष्ट्यधी
हेतुत्वाविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्यघटोनास्तीतिप्रसक्षस्येतराजीपसंभवेपिकेवलंविशेष्येविशेषणमितिन्या

36

वे·टी·
३९

ऽपि न घटो नास्तीति प्रसक्तापत्तेरिष्टत्वाः नहि अभावप्रत्ययो हि इति सिद्धान्तात् । स्वीति मियास्तामग्री कार्यंतांजे येप्रति
योगिनावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगीज्ञानस्य हेतुत्वेन तदभाववत्त्वे तदानीं न तादृशप्रसङ्गः न स्वत्वे [redacted] विशिष्टवै
शिष्ट्यधीसामग्रीसत्त्वादर्थसमाजसिद्धमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकत्वं नवेतद् इति प्रसंगवारणाय प्रतियोगिता
वच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु लाघवात् किं प्रतियोगिविशेष्यकत्वप्रवेशेन तादृशज्ञानं प्रकृतेपि सं ५४
भवति घटशीपत्वंकारे गलोभादेरेव ज्ञानसत्त्वात् प्रवेपा इति स्वरगोऽनं आरम्भात्पनस्तुपगमेन रजतत्वप्रकारेण शुक्तिका ५५
नारजतमावमत्यक्षोपादनस्यासंभवादिति वाच्यं तत्रापि घटशीपत्वेन अंगनास्तीति प्रत्यक्षासंभवात् अभावप्र
त्यक्षकाले हि प्रतियोगिनि तद्धर्मवैशिष्ट्यमवगाहमानस्य वतद्धर्मस्यावच्छेदकत्वमवगाहते नोभयथेति नियमात्
२ घं. अस्य धारन्मात्पनस्तुपगमेन गृहे घटशीपत्ववैशिष्ट्यावगाहनस्यवासंभवादिति भावः इदम् पातनं सापनये शृंगे शृं एम०
शीपत्वस्य बाधितत्वेपि वाधप्रतिसंधानदशायां शृंगे शशीयत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यक्षस्येव संभवेन शशशृंगं ३९

नास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे बाधकाभावाद्धप्रतिसंधानदशायामपि शाखीयत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकादेकत्रद्वय
मिति न्यायेन शाखीयत्वशृंगत्वोभयप्रकारकज्ञानाच्छाखीयत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकस्य एकत्रद्वयमिति न्यायेन शाखी
यत्वशृंगत्वोभयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकः पशौ शृंगं नास्तीति प्रसक्तस्य संभवाच्च न हि प्रतियोगितावच्छेदक
प्रकारकप्रतियोगिप्रमात्वेन हेतुत्वं गौरवात् किंतु तादृशनिश्चयत्वेन [illegible] एतेन शृंगेन शाखीयत्वमिति बाधनिश्चये स
त्यपि शशशृंगं नास्तीति प्रतीतेः संभव इत्युक्तया शाखीयत्वत्वपक्षधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक[illegible]
भ्रमत्वे मानाभावः प्रतियोगितावच्छे[illegible]कप्रकारकप्रतियोगि[illegible]ज्ञानस्यास[illegible]किंतु गोदृष्टि शृंगे शा
खीयत्वाभाववत्त्वविषयः न च बाधप्रतिसंधानदशायां तथाविषयत्वेपि नद्वप्रतिसंधानदशायां शाखीयत्वावच्छिन्न
प्रतियोगितकशृंगाभावस्य वपयोक्तप्रकारेण विषयतानिवादप्रतीतेः समानाकारत्वेपि पूर्वावस्थावैशिष्ट्येण
विषयवैचित्र्यस्य काप्यदर्शनात् न च तथापि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वातंत्र्येणाभावप्रत्यक्षे प्रतिहे

37

कारणसंबंधेन शाखीयत्वे [illegible] किंतु शाखेतर [illegible] गाभावः॥५

वि॰टी॰ तुवानंगीकर्हृणांनकानांनयेथ्थंगेनशशीयत्वमितिबाधप्रतिसंधानदशायामपिशशीयत्वेनशृंगंनास्तीति
३६ प्रत्यक्षसंभवात्तदेवमधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेमानंतत्रस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनशशीयत्व
स्यप्रतियोगितासंबंधेनशृंगत्वविशिष्टस्यवाभावेप्रकारतयाबाधबुद्धेःप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यंत्रभावलौकि
कस्यार्द्रकारोहितद्धर्मविशिष्टस्यप्रतियोगिनोऽभावेप्रतियोगिताख्यवैशिष्ट्यमवगाहमानएवतद्धर्मस्यप्रति
योगितावच्छेदकत्वमवगाहतेनतुतदनवगाह्यइतिनियमेनताहृशप्रतीतेरसंभवात्तस्माद्यथाघटत्वेनकंबुग्री
वादिमान्नास्तीत्याद्यपिप्रत्यक्षंस्यात्नचेष्टापत्तिः घटोनास्तिघटत्वेनघटोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्येवसर्वसिद्धत्वा
दितिकस्यचित्प्रलपितमप्यपास्तंशृंगेनशशीयत्वमितिबाधप्रतिसंधानदशायामपिशशशृंगंनास्तीतिप्रतीते
त्र कार्यहृयमितिन्यायेनशशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशृंगाभावविषयकत्वसंभवात्घटत्वेनकंबुग्रीवादिमा एम॰
मि१ न्नास्तीतिप्रत्यक्षाभावस्यास्वीकारदर्शनतयाप्रयोजकनियमस्यापिशिथिलत्वात्वाच्यवत्कृतत्कगाविषाणशृंगंन ३६

स्तिहरणीयत्वेन धूमं गंधाप्राणीयादिप्रतीतेर्मानाभाव एव प्रमाणाभावेपि घ्राणीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
संबंधेनाभावे धूमं गंधस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन धूमं गंधाभावे घ्राणीयत्वस्य च [illegible] न्यम एव न्यातिरिक्ताव्य
धिकरणावच्छिन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानां यत्र तत्र स्वरूपसंबंधत्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रति नन
योगि[illegible]ज्ञानस्य प्राचीननये हेतुत्वकल्पने ऽतिरिक्ताभावे तत्प्रतियोगि[illegible]तावच्छेदकत्वादिकल्पने गौरवात्
तत्तादृशप्रतीतीनां तत्तद्धीप्रमात्वमपि सर्वानुभवसिद्धमिति वाच्यं च सिद्धेः अन्यथा शुक्तौ रजतत्व[illegible]ने दु५ सा/
पि प्रमात्वानुभवस्य सुवचनतया शुक्तौ रजतत्वापत्तेरित्येव तत्त्वं भावत्वप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियो
ग्याहार्यारोप: संसर्गाभावबुद्धौ कारणं अन्यथा इदानीं संयोगादिघटितकिंचित्संबंधावच्छिन्नघटाद्यादिसामान्याभाव [illegible]
[illegible] स्य [illegible] दर्शनीयस्वरूपादिसंबंधावच्छिन्नतदभावानां सर्वेषामेव निषप्तप्रहापत्तेः आरोपस्य हेतुत्वेन तत्संबं
धेन प्रतियोग्यारोपविलंबादेव विलंबसंभवात् एवं च गवि धूमं गंधस्यापि घ्राणीयत्वेनारोपाभावात् घ्राणीयत्वेन गं

38

चिं·टी·
३७

र्थं गगनाभावप्रसंगापत्तस्तु कार्यं स्यात् येन तत्प्रमाणं भवेदित्याहुः नहि तत्प्रारोपस्य हेतुत्वे मानाभावात् न हि कूटे वह्नि
मान् निरस्यारोप्यवह्निर्नास्तीति प्रतीतेरप्रसंभवः कूटादौ संयोगादिपक्षिचित्संबंधेन वह्न्यादिसामान्याभावग्र
हदशायां निपतंस्तत्तद्रूपादिसंबंधावच्छिन्नाभावसंसर्गाग्रहेः एव ह्यादिसर्वत्रैव वह्निर्नास्तीत्येवाकारान्तरस्य
मवायेन वह्निर्नास्तीत्याकारकस्य च समवायपदादिना समवायाघटितस्थितिविलंबेनैव विलंबसंभवात्
अन्यथा प्रतियोग्यारोपानुभाववधीमात्रे हेतुत्वाभावप्रसंगे व्यभिचारात् नोपि तन्नोन्मापाकरक्तघटे रूपाभा
भावप्रत्ययात् तत्र च रूपारोपसंभवात् तत्र प्रसंगमासाधारणाहार्यज्ञाने मात्रस्यैव हेतुत्वे प्रकृतेपि सं
भवात् गौरवमच्च किंच प्रतियोग्यारोपस्य कारणत्वे हि गुणादौ गुणाद्यभावत्वविशिष्टसत्ताद्यभावप्रत्ययो न स्या
त् तत्प्रतियोगिनः सत्ताद्वेरारोपाभावात् किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रतियोग्यभावबुद्धौ प्र ए०
प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानं प्रतियोग्यारोपः स एव कारणं तद्वत् प्रकृतेप्युक्तमेव वाहरीषवं ३७

वच्छिन्नशृंगाभाववति गवि शृंगीयत्वप्रकारकशृंगप्रतीतेः संभवात् अपि चैवं म(?) अपि गवि शृंगाशृंगज्ञानस्येति
प्रत्ययो मानस एव शृंगाशृंगज्ञानस्येति प्रतीतेस्तु न कोऽपि विशेषः तत्र भूगोरोपस्यापि संभवात् तन्नैवं व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नाभावे प्रमाणाभावस्य स्ववचनादिनिवृत्तिप्रसंगेन ननु व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकतापात्र अनुपगमे शृंगं नास्तीत्यादौ कीदृशो बोधः शृंगीयत्वे शृंगाभावो भयावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वस्याप्रसिद्धतया तेन संबंधेनाभावे शृंगीयत्वावच्छिन्नशृंगप्रकारकावयबोधस्य शृंगीयत्वाद्य
क्तमात्मकस्यासंभवात् तत्त्वप्रतियोगितामात्रसंबंधेनाभावे शृंगीयत्वावच्छिन्नशृंगस्याव्यपः तादृशाव्य न४
वत्ताकस्य सार्वत्रिकत्वेनातिप्रसंगविरहादिति वाच्यं तत्र आपत्तेः भावेऽपि तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वसंबंधेनैव प्रतियोगीनोऽवयवस्यैवत्वादित्यत आह तेनेति वृत्तित्वेनेत्यस्य चैतस्यार्थः गवि शृंग
ज्ञानस्यादौ चागोवृत्तिशृंगशृंगीयत्वाभाववत् शृंगीयत्वं गोवृत्तिशृंगत्वेनेवाभाववद्विशेषार्थ इति भावः॥

39

वि॰टी॰

३८

इदमायानतः शशशृंगं नास्तीत्यादिवाक्यश्रवणानंतरं शशः शृंगवान्नेत्यादिशाब्दबोधवृत्तिर्भ्रमादिप्रमानुद
पादनात् एतेन शृंगं शशीयं चाभाववद्विरोधिनार्थः तादृशवाक्यश्रवणानंतरं शृंगं शशीयमिति प्रमानुदयप्रसक्तेः
वस्तुतस्तु अन्यशृंगाऽभावप्रतियोगिनोऽवयवऽवयविताव‌च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टधर्मः संसर्गः इ
ति न अनुपपत्तिः किन्तु परस्परविशेषणविशेष्यभावेनान्वयिताव‌च्छेदकसंबच्छिन्नत्वव्यवस्थितिप्रतियोगितावच्छिन्नत्वे स
र्गस्यैवानुपपत्तिः तथा च प्रकृते शशीयत्वस्य शृंगत्वस्यावच्छिन्नत्वव्यपशृंगनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वं इष्टाः प्रतिद्वि
त्वात् परस्परविशेषणविशेष्यभावेनैतत् नयसंसर्गकः संसर्गारोपात्मकोऽभावोऽशशीयत्वावच्छिन्नशृंगप्रकारको २१४ ३४
ऽन्वयबोधः एवं चैतः शशको नास्तीत्यादावपि ज्ञात एव गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वनयेऽपि कंबुग्रीवादिमान्नास्ती
त्यादौ नान्वयबोधानुपपत्तिः कंबुग्रीवादिमत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य कंबुग्रीवादिमद्वृत्तिकनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वं इष्टाः प्रति एप॰ २१२
द्वित्वात् परस्परं विशेषणविशेष्यभावेनैतत् नयसंसर्गकस्य संसर्गारोपात्मकस्यैव कंबुग्रीवादिमद्घटप्रकारको ३८

स

ध॰ भावविशेष्यकानुभवोस्य संभवात् शशशृंगवान्पतिरां स्वचरित्यादिविशिष्टबुद्धिं प्रतिप्रतिबंधकमपि परस्परवि
रोधेन विशेष्याभावेन तादृशानुभवसंसर्गकोः भावेशाधीयत्वपीताघवच्छिन्नशृंगत्वादिप्रकारको निश्चय
एवेति न वक्तव्यं केचित्तु अवच्छिन्नतावच्छेदकमवच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठप्रतियोगित्वं वेतिवृत्तित्वं रुहः संसर्गः संबंधनावमा
सम्यक्त्वितिरिति न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः केचित्तु न समानाधिकरणे ते अत्रोच्यते ननु किमिह असमानाधिकरणं तद
धिकरणवृत्तित्वाभावः तदनधिकरणवृत्तित्वं वा आद्ये अभिधानिवारणपतिव्याप्तिः साध्यसमानाधिकरणवेसनी
त्यस्यैव सम्यक्त्वे न अभावत्वप्रघटनायां गोत्वं साधिकरणे के समवेतधर्मवह्नित्वे समवायेनाकोदे हेतुके ११
वह्निमान् आकाशादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वार्थकस्य साधिकरणपदस्य
सार्थकत्वेपि केवलान्वयिन्यव्याप्तिः केवलान्वयिनि साध्यासामानाधिकरणं निरधिकरणे आकाशादौ प्रसि
द्धिनिर्मूलविशेषणस्यामेवं। साध्यासामानाधिकरणे यत्र साध्यस्य सामानाधिकरणं वेतुतानिसाध्यास

40

चि॰ टी॰ ३९ भानाधिकरणानीति वक्तव्रीहिः तेषामनधिकरणत्वेन तदभाववत्त्वं नास्तिसम्बन्धेनेति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधि
करणताकत्वं सत्तिसम्बन्धावच्छेदकत्व बोधितानुअवच्छेदकत्वं चान्यूनं इतित्वं तथा च साध्यस्य वृत्तिसकलपदार्था २१
भाववत्त्वं पराधिकरणतापर्याप्तन्यूनवृत्तित्वमित्यर्थः पक्षे हेतुपरं अन्यूनवृत्तित्वं साध्यकत्वं तत्समानाधिकरणे
ऽन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं अभावप्रसाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनैव शिष्टव्याप्त
वृत्तित्वधर्मावच्छिन्नाभावं जलादिवृत्तित्वानतत्सदार्थविशेषाभावं चोदापनात्तिव्याप्तिः हेत्वधिकरणताहेतुता
४ मा वच्छेदकसंबंधेन बोध्या तेन धूमवद्वादिमादापनाव्याप्तिः न च घस्यान्यूनवृत्तित्वेन तद्भिन्ने वाल्कं किंत्वधिकरणता
३ ति प्रवेशो निर्गतं पथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् तत्तद्व्यक्तिसद्वादिसाधावतिव्याप्तिः वृत्तिमत्त्वेस्यैव कालिकदेशि मा॰ २
कविशेषणतासंसाध्यवन्महाकालवृत्त्यादिग्रहवृत्तित्वेन द्रव्यत्ववद्वृत्तित्वेन तदभाववस्य सत्त्वाधिकरणतावाप्त एम॰ ०
कत्वान्तर्व्याहत्त्वेरपि कालादिवृत्तित्वं तत्रादद्रव्यं पृथिवीत्वादिसाध्यकाव्याप्तिः द्रव्यत्ववद्वृत्तेरप्रसिद्धेरिति वाच्यं विरो २९

षणतावि शेषणे साध्यवद्भेदान्योन्यं विशेषणता विशेषणे अभावस्य विवक्षितत्वात् एवं चानुगतमपीति दिक् ननु के
वलान्वयिनि साध्यवद्भेदाप्रसिद्धिरित्यत आह केवला[illegible]यिनीति पक्षाक्रान्तं पक्षासंभव विकल्प हृदयेति सा
ध्यसामानाधिकरण्यं वेहीति साध्यानधिकरणाधिकरणं वा साध्यानधिकरणवृत्तित्वं साध्याधिकरणानधिकरण
पे४ वं साध्याधिकरणवृत्तित्वाभावः केवलान्वयीत्यो[illegible] इत्यर्थः साध्यानधिकरणस्याप्रसिद्धेरित्यर्थः द्वितीये चाह व
किं विदिति साध्याधिकरणविशेषणमेतत्समनधिकरणे वृत्तित्वाभाववति साध्याधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावो
नैव द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः प्रकारान्तरेण व्यभिचारिणमाशंक्य निराकरोति नापीति स्वं साध्यं
एवं च केवलान्वयिन्यपि न व्याप्तिः हेतुवादिसमानाधिकरणघटाभावादिप्रतियोगित्वाभावस्य वाच्यत्वादेः सत्त्वादि
महानर २ ति भावः पर्वतीयवह्नेरिति एवं [illegible]सीयवह्नेः पर्वतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वात् सर्वत्रापि वह्नेर्नादर्शाभा
वप्रतियोगित्वमित्यर्थः नन्वप्रतियोगियदेन प्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं वन्ह्यभिन्नस्वरसादाह

५१

चि॰ टी॰ रूपचोर्दैशिकेत्यत्राव्याप्यवृत्तीति संयोगादेरित्यर्थः प्रतियोगी विरोधित्वमिति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः प्रतियोग्य
४० नधिकरणवृत्तित्वेनोक्तौ उक्ताव्याप्तिर्नावस्थानात्तत्र ग्रे संयोगिसत्त्वाद्दिस्यत्रातिव्याप्त्यभिधानासंगतेरव्याप्यत्वेति स्वसमा
नाधिकरणसंतताभावप्रतियोगितानवच्छेदकोपएकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मस्तद्वत्त्वंव्याप्यवृत्तित्वं ग्रमेयत्वादिमादाय संयोगा
देरपिव्याप्यवृत्तित्ववारणायएकव्यक्तिमात्रवृत्तीति कालिकविशेषणतादैशिकविशेषणताविशेषजातिरिक्तसंबंधेनावच्छि
न्नवृत्तिकोपः तदस्मवंवाव्याप्यवृत्तित्वंव्यतिरेकि धर्ममात्रस्यैव कालेदिगुपाधौ चाव्याप्यवृत्तितयाऽवच्छिन्नवृत्तिकत्वात्
तन्नोयां तद्वृत्तिविशेषणंमाथुरन्नेऽहिं मतं किंचिदवच्छिन्नानुश्चनवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वंव्याप्यवृत्तिमत्त्वं उक्ताव्याप्तिनाव
वस्थानात्त्र ग्रेसंयोगीसत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिविधानासंगतेश्च संयोगाभावस्यापि गुणादौ निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वात् केचि
त्तु स्वसमानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगीत्वंव्याप्यवृत्तित्वंप्रतियोगितावच्छेदिष्ट्यमास्वरूपवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन वि एम॰
शेषणीयातेन नाप्रसिद्धिरित्याहुः अनैकांतिकत्वेतिव्यभिचारित्वेत्यर्थः सत्तासमानाधिकरणसंयोगादेरभावप्रतियोग ४०

समानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिश्च न भवत्येवं ऽभेन स्वसंयोगसमानाधिकरणत्वात् किंतु घटत्वादेरभावस्यैव तादृशः तत्प्र
तियोगित्वात्संयोगस्येति भावः ननु सत्ताधिकरणगुणादिनिष्ठसंयोगाभावो द्र॰अवृत्तिसंयोगाभावादतिरिक्तः स
प्रतियोग्यसमानाधिकरणोऽव्याप्यवृत्तिश्च तत्प्रतियोगित्वात् संयोगस्य नातिव्याप्तिरित्यत आह नष्टेति अधिकरणो
निरोगित्वात्समानाभावाच्चेति भावः स्वाधिकरणे निरवच्छिन्नवृत्तिमत्त्वं परिष्कृत्य समानाधिकरणत्वमुक्त्वैतत् तदानुनकोऽपि दो
षः इत्यत आह तदात्मेऽन्याभावस्य कपिसंयोगवद्भेऽन्याभावस्य तत्र वृक्षे तथाच कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्या
४ म प्तिरिति भावः भेदाभेदे इति भेदसहितोऽभेद इत्यर्थः भेदाभेदयोर्लोकी समासात् समाहितसंसामानाधिकरण्य न चैवं मिल
तं तरं हृष्ट इति शेषः भेदाभेद इत्यत्र भेदाभेदोऽत्र सम्बन्ध इत्यर्थः अत्र कोऽपि तत्र पृथग्... यथा वैजयंतीत्यस्मिन्निति
धार निर्वैजयंतो विष्णुः वैजयंती वनमाला तेन ... वद्वृक्षो भेदाभेदत्वादित्यर्थः तन्त्वेति तयोरेकत्र सत्त्वे इत्यर्थः किंच तत्र सादेश
च्चारित्यपेक्षयैव स्वप्न... साधनसामानाधिकरणोऽन्याभावाप्रतियोगि साध्यकत्वं ... इत्युत्तरकक्षे

4.2

आधेयतासंबंधेन साध्यवतोऽन्वयः ॥ तथा च साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवन्निरूपितव्याप्यत्वं साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवद्वृत्तिसाध्यव्याप्यत्वं वा लक्षणार्थः ॥ स च गुणत्वस्य घटत्वाभावव्याप्यत्वस्य नाश्य विग्रह नादिव्यक्तिसाधने ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

५२

वे॰ टी॰ ४१ पं णमनुपपत्त्यादिसमर्थ्यनीतेनचाव्याप्यत्वस्वरूपसंबंधाप्रयः साध्यव्याप्यत्वस्वरूपसंबंधाश्रयो वा समर्थ्यनीतेर्वाक्यस्य

षष्ठ्यर्थोऽर्थवतोवद्धस्तो हि त्रकर्कस्यारितमनुपावधर्थे च नियमात्तत्र प्रथमे तदेकदेशमाप्यत्वनिरूपितसं

बंधेन साध्यवतो वयः द्वितीयेन देकदेशोभष्टार्थविष [illegible] यह वाक्ये षष्ठीनरर्थस्य व्याप्यत्वस्यान्वादित्यर्थः

। तथा चेतरस्थाने तु उभय एव प्रकृतलक्षणवाक्यस्य ककारस्यारितमनुपवाकार्थत्वनियमेन प्रकृतलक्षणवाक्या

र्थस्यापि तद्वैपत्वमिति भावः । ननु षष्ठ्यह वाक्यस्य तत्वपाः संयोगद्वादिरूपेण संयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसंबंध

रूपार्थो न तु व्याप्यत्वादितिः साध्यसाधनयोरितिभावप्रधानो निर्देशः साध्यत्वसाधनत्वयोरित्यर्थः । का

प्तिनिरूप्यत्वादिति व्याप्तिज्ञानोद्धीनज्ञानविषयत्वादित्यर्थः साध्यत्वव्याप्तिप्रतियोगित्वं साधनत्वं व्याप्त्यनुयोगित्वं

तथा च आत्माश्रय इति भावः । ननु साध्यत्वं साधनत्वं न प्रवेश्यं गौरवं धूमवत्वं वह्निज्ञानादिनेव विशिष्यव्याप्तिर्निर्वक्तव्या आत्मनो एम॰

दूषणं तस्मात्तत्वज्ञमतपर्वतस्येति न नुपपत्तसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितासामान्ययत्धर्मावच्छिन्नपर्व्व ४१

तत्र तुषष्ठ्यर्थो न व्याप्यव्यापकभावः साध्यवत्तासहस्वपदार्थे साधने व्याप्यव्यापकत्वसंबंधनापितत्वान्तं किं तु अधिकरणत्वमेव । न च षष्ठ्यर्थस्य साधनस्य तदितिवाच्यं । निरा

कांक्षत्वात् । अस्तु वा आकांक्षा मनुनु साध्यतावान्वयः तथापि प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव षष्ठ्यर्थो विवक्षितो न तु व्याप्यव्यापकभावः तत्स्वरसात् साध्यसाधनयोरिति ८

अ२

मावच्छेदकताकं न भवति तद्धर्मावच्छिन्नेन महानसस्य सामानाधिकरण्यमित्येव तस्यार्थः एवं च धूमसमानाधिक-
करणस्यान्याभावप्रतियोगित्वं न वह्नित्वावच्छिन्नावच्छेद्यमिति नाव्याप्तिरित्यत आह विशेषाभावेति अभावव्यवहा-
रे तद्दोषवह्निसामान्याभावकालिस्यादिवह्नित्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रकारकप्रतीतिसुयय
जेरित्यर्थः सामान्याभावइति विशेषाभावातिरिक्तस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगीताकत्वेमानाभावादित्य-
र्थः किंतु विशेषाभावस्येव वह्नित्वादिसामान्यधर्मः प्रतियोगितावच्छेदकं न तथा च धूमसामानाधिकरण्यात्तत्प्र-
तेकं न तद्वह्निमदन्योन्याभावानामेव प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरित्यव्याप्तिरवस्थैव न चै-
वं धूमवान्वह्निसामान्याभाववानित्यादिप्रत्ययस्यापि प्रमात्वापत्तिः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्तद्व्य-
भावस्य धूमवति सत्त्वादिति वाच्यं वह्नित्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशप्रतियोगिताकत्वसंब-
न्धेन वह्नित्वावच्छिन्नोत्ताभासप्रवृत्तिः तच्च विशेषाभावे एवं च कूटपर्याप्तमेति न तु प्रत्येकाभाव इति ध्येयं इत्यवधेय

43

चि·दी· णत्वोभयत्ववद्वृत्तित्वस्वरूपवत्त्वलाभेन तेजस्त्वादितिद्वयं साध्यत इति साधनसमानाधिकरणयावन्तो धर्मास्तेषां वैय
४२ धिकरणानधिकरणं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। अत्र साधनवैयधिकरण्यानधिकरणेत्युक्तौ द्रव्यत्वस
त्तादिसाध्यकावतिव्याप्तिरतः साधनसमानाधिकरणयावन्तो धर्मा इत्यादि धूमवान्वह्नेरित्यादावपि धूमादेर्वह्न्यादिस
मानाधिकरणद्रव्यत्वादिवैयधिकरण्यानधिकरणत्वादतिव्याप्तिप्रसंगः इत्यतो यावदिति वैयधिकरण्यं च तद
नधिकरणवृत्तित्वं। ननु तदधिकरणावृत्तित्वं प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरिति तत्र तथात्वासंगतेः। नच साधनस
मानाधिकरणयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणस्याप्रसिद्धिमिति वाच्यं प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्य
स्योक्तत्वात्। नन्वेवं वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नेर्धूमसमानाधिकरणमहानसत्वाद्यनधिकरणायःपिंडादिवृत्ति पः३
नर त्वाद्वैयधिकरण्याऽव्याप्तिः। नचैवं वैयधिकरण्यपदेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमुक्तमिति वाच्यं रूपवान्पृथिवी एम
त्वादित्यादावव्याप्तिः। पटीयरूपस्य पृथिवीत्वसमानाधिकरणयावद्धर्मान्तर्गतघटत्वानधिकरणमात्रवृत्तित्वा ४२

रू
११।२ नाघटीयपस्पृथिवीत्वसमानाधिकरणयावद्द्रव्यगतघटस्यानधिकरणमात्रवृत्तित्वादिति क्रमेण कस्यापि रू
पस्या[illegible]साधनसमानाधिकरणयावद्धर्मा व्यक्तेकनिरूपितत्वेऽप्यधिकरणानधिकरणत्वाभावात्। गुणान्य
त्वविशिष्टसत्तावान्ज्ञानेरित्यादावतिव्याप्तेश्च। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति चेन्न। साधनसमानाधिकरण
यावन्तो धर्मास्तन्मध्ये कानधिकरणमात्रवृत्तियधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं तादृशधर्मभिन्नं यत्साध्यतावच्छेद
५ ना कं तदवच्छिन्नसामा[illegible]धिकरण्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक्॥ न तु व्यतिरेकित्वे न धर्मो विशेषणीयः॥ यद्वा यावे
ल्पदं[illegible]मादृशस्य कस्यापि धर्मस्यानधिकरणमात्रवृत्तीति स्फोरणाय। तथा च साधनसमानाधिकरणयत्किंचि
द्धर्मानाधिकरणमात्रवृत्तियत्कर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं तद्धर्मभिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामाना
धिकरण्यमिति पर्यवसितमिति नायं दोषः इत्थ च रसादावह्यापत्तिम्नसाद्यविति। धूमाद्यावपीति॥ अत्र तस्यानधिकरण
पदेन तदभावाधिकरणं तद्विवक्षितं वा वह्न्यत्वमनुमयथापि धूमसमानाधिकरणयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्ने वह्निरेव समवाये

चि·टी·
४३

नन्वभावाधिकरणं तद्वृत्तित्वं च महानसादिरेव। तद्वृत्तित्वं वह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः इत्यव्याप्तिरिति भा
वः। मिश्रास्तु। अत्र वैयधिकरण्यं तदनधिकरणवृत्तित्वं तदधिकरणावृत्तित्वं वा। आद्ये आह। प्रमेयत्वादिरि
ति। द्वितीयमपि न वृत्तिमत्त्वं तदभावप्रतियोगित्वं तद्वृत्तिमत्त्वान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा द्वयमपि न यु
क्तमित्याह। महानसीयादिरित्याद्युः। आधार्यलक्षणमाशंकते। अथेति। औपाधिकः संबंध इति। उपाध्य
भावविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। वैशिष्ट्यं चैकाधिकरणवृत्तित्वं। उपाध्यभावः संबंधसामान्येनग्रा
ह्यः। अन्यथा द्रव्यत्वादिसाध्यके गुणवत्त्वाद्युपाधेरभावस्य सत्त्वे दोषत्वादित्यव्याप्त्यापत्तेः। ननु व्यभिचारितासंबंधे
न साधनाव्यापकत्वदलवैयर्थ्यापत्तेः॥ केचित्तु उपाध्यभावः। उपाधितावच्छेदकसंबंधेनोपाधितासामान्याभाव एवं [illegible] मा२
ह्यः। द्रव्यत्वादिसाध्यके च सत्त्वादावुपाधितावच्छेदकसंबंधेन द्रव्यत्वसत्त्वास्वरूपत्वोपाधेरभावस्यासत्त्वान्नातिव्याप्तिः। एम०
न चैतादृशान्योन्येनैव हृद्भिहेतुके संयोगेन धूमसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः। तत्र साधनवृत्तिधर्मस्य साधनव्यापकत्वनि ४२

सम्मेनोपाधित्वासंभवादित्यतिव्याप्तं न स्याद्विति॰ त्वेन साध्यसामान्याधिकरण्यपदलेवैवारणादित्याहुः॥ तदसत्॥ अ
मेयत्वाद्यत्यन्तमेयत्वाद्धूमसाध्यान्याघटाभावादिसाध्ये व्यभिचारित्वप्रतिव्याप्तेः। तत्र साधनावृत्तिधर्मस्यैव उपाधित्वसं
८३ भवादित्यतिरिक्तं। ननु उपाधित्वं साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वं। समव्याप्तत्वं च व्याप्तिघटितं तज्ज्ञानोपाधिकत्वां
तररूपमित्यनवस्थेत्यत आह॥ उपाधिश्चेति। ननु तथापि व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वं तच्च व्याप्यत्वमनोपाधिकत्वान्तर
रूपमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यत आह। व्यापकत्वं त्विति। न चैवं पत्र व्यभिचारित्वेनोपाधिसंभवस्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आ
ह। व्यभिचारे चेति। ननु प्रतियोगित्वं विरोधित्वं विरोधित्वं च नियतसहानवस्थानं नियतसहानवस्थानं च तदभावव्याप्यत्वं
तदपि च व्याप्यत्वमनोपाधिकत्वान्तररूपमित्यनवस्थेत्यत आह। प्रतियोगित्वं चेति प्रतियोगित्वं सहानवस्थानं नियम
त्वसएवं विरोधित्वन्नमेस्वचपः। अत्र मेयान्मेति। इदमापाततः। येन संबंधेनाभाववत्तेन संबंधेनाव्याप्यत्वं सहानवस्थानं नि
यमपदेनावच्छेदककत्वं। अन्यथा समवायादिसंबंधावच्छिन्नवह्निघटाभाववति महानसादौ संयोगेन वह्निदेहेत्रेस्याः प्रसंगापत्तेः।

तथा चान्योन्याभावप्रतियोगिनि नाव्याप्तिः। अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तेन संबंधे
न प्रतियोगिनस्तदभावव्याप्यत्वात्। किंतु संयोगसंबंधावच्छिन्नसत्ताद्यभावस्य प्रतियोगिन्यव्याप्तिः। तेन संबंधेन सत्ता
देस्तदभावाव्याप्यत्वात्। घटत्वादेर्द्रव्यत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिश्च स्वाभावविरोधित्वमित्युक्तौ च स्वाभाववद्वृत्तित्वषष्ठ्य
र्थस्य दुर्वचत्वमित्येवदूषणमसारं। तथा प्रतियोगित्वमपीति प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपसंबंधविशेष इति शेषः। अभाववि
५ ज रहे ति। यस्याभावस्याभावो यो भवति। स तस्याभावस्य प्रतियोगी भवतीत्यर्थः। भवति च घटाभावस्य प्रतियोगी घटो घ
टाभावस्याभावः। तदभावत्वं तत्प्रतियोगित्वमिति तु निष्कर्षः। घटाभावस्यापि घटप्रतियोगित्वात्। प्रतियोगितावच्छेदक
स्यैव तादात्म्यसंबंधेन प्रतियोगिनोऽप्यन्योन्याभावाभाववत्तया नान्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः। नवा अन्योन्याभावप्रति
योगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिः। अत्यंताभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन घटादिभेदस्य घटादिभेदात्यंताभावाभावरूपतया घ
टादिभेदात्यंताभावरूपस्य घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यापि घटान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्। विवेचितं चैतदस्मा

रूपव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभाव ॥२

धाभावत्वरूपत्वमित्यपि तिप्रथमलक्षणव्याख्यानावसरे न च तथापि संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकगुण
घभावप्रतियोगित्वव्याप्तिः तादृशव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वात्तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगि
त्वभावादिति वाच्यं। आकाशाद्यभावस्य केवलान्वयित्वेपि प्रतियोगित्वव्यवहारस्य तथानुपपत्त्या आकाशादेस्तदभा
वत्वस्येव व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेपि तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगित्वस्य उपगमात्। केवला
न्वयिलक्षणे प्रतियोग्यधिकरणानिरूपितवृत्तिमत्त्वस्य तत्त्वं तादृशभावविशेषणतया च न केवलान्वयित्वानुपपत्तिः।
४ सा नैवं समवायसंबंधेन गुणादिमति घटादौ तादृशगुणाद्यभावसत्त्वापत्तिरिति वाच्यं। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगिसत्त्वस्याभावाभावत्वप्रयोजकत्वात्। अन्यथा समवायेन घटादिमति कपाले संयोगसंबंधावच्छिन्नघटा
द्यभावाभावत्वस्याप्यापत्तेः। एवं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिसत्त्वावच्छेदककालादावेव तदभावाभाव
रूपटा१ प्रसंगो न्यत्रोत्पत्तिकालेपि संयोगसंबंधावच्छिन्नेन तद्रूपस्य तदभावो नास्तीति प्रसंगापत्तेरतो गुणादिमत्स्वपि कालादौ न

46

व्या·टी·
४५

नाहंशस्तु एतादृशभावाभावप्रसञ्जप्रतियोगिकत्वमाशयः। केचित्तु नेदं प्रतियोगितात्वमात्मनिर्वचनं तस्य स्वरूपसंबंध
विशेषरूपत्वात्। किंतु प्रकृतलक्षणघटकप्रतियोगितामात्रनिर्वचनमेव तित्ता अन्योन्याभावव्यधिकरणसंबंधावच्छि
न्नाभावप्रतियोगिनोरव्याप्तिरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिश्च स्तोद्वाय। नैवं प्रकृतलक्षणेऽपि तन्ना
भावपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य स्वरूपकीर्तनमात्रत्वादित्याहुः। तदसत्। आचार्यस्याव्यभिचारात्मत्वं वैफल्येन तः प्र
तियोगित्वेन प्रतियोगितासामान्यस्यैव निर्वचनात्॥ तस्यां का भिन्नाभिधेये वोपपादने प्रकृतेऽपि सामान्यसल
क्षणत्वेऽपि क्षतिविरहात्। अत्राभावविरहेत्यत्र षष्ठी तत्पुरुषसमासः। षष्ठ्यर्थश्च प्रतियोगित्वं घटकं। तच्च स्वरूपसं
बंधविशेषरूपमेवेति वाच्यं। तथा च लाघवात् अत्रापि तद्विषयप्रतियोगित्वं तत्त्वभावविरहात्मत्वं गोत्वादिसत्त्वरसो वाश
दे नस्यूचितः॥ यत्किंचिदिति॥ यत्किंचित्साध्यव्यापकयत्किंचित्साधनाव्यापकधर्माभावरूपार्थः। तु एवत्वादिसाध्यव्या एम०
मे पकस्य यत्नादिसाधनाव्यापकस्य इत्यत्रादेर्धर्मादेरपसत्त्वादिति भावः। प्रकृतेति। प्रकृतसाध्यव्यापकप्रकृतसाध ४५

न्याव्यापकधर्मश्चेत्यर्थः। निष्ठेत्युमिति। गच्छत्तसाधननिष्ठनिषेधप्रतियोगित्वेनत्यातुमशक्यइत्यर्थः। शंकते
।यावदिति। निषेध्यतद्गति। अनौपाधिकत्वपदेन निषेधप्रतियोगितया बोध्यत इत्यर्थः। यावत्साध्यव्यापकेसा
धनाव्यापकत्वाभावो यावत्साधनाव्यापके साध्यव्यापकत्वाभावो वाऽनौपाधिकत्वपदार्थ इति भावः। व्यधि
करणत्वादिति। निरुक्तनिषेधस्य हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यव्यधिकरणत्वादित्यर्थः। तथा च तादृशा
नौपाधिकत्वविशिष्टं साध्यसामानाधिकरण्यं सर्वत्र हेतौ नास्तीत्यव्याप्तिरिति भावः। वैयधिकरण्यमुपपाद
यति। यत्साध्यस्य। यत्साधनसमानाधिकरणसाध्यस्य यत्साधनेस्य यस्य। साधनस्य। तद्धेतौयाधिकत्वं त
था च यावत्स्वाव्यापकाव्यापककसाध्यकत्वं यावत्साध्यव्यापकव्यापककत्वं वाऽनौपाधिकत्वमित्यर्थः। तथा
हीत्यादि। इदं च पर्याप्त्यनभिप्रायेण। यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यापकतावच्छेदकं यावत्साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नाव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं यावद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद

47

कृत्स्नत्वं वा गम्योपाधिकत्वमित्यर्थः । तुनकोपि दोषः स्ववधेयं ।। नापीति ।। साध्यं प्रागन्ताम व्यभिचारियावदभाववद्वृ त्ति
तावन्नाम व्यभिचारित्वं तावदभाववद्वृत्तित्वं साधनस्य गम्योपाधिकत्वमित्यर्थः । सोपाधौ तु साध्यमुपाधेर्वाव्य
भिचारीन च साधनं तदव्यभिचारेतिन स्याद्वहेतुरिति भावः । नहि लाघवात्साध्याव्यभिचारित्वमेव न दूषित्वमाह ।।
साध्येति ।। अत्रेष्टापत्तेराह ।। नचेति ।। केवलान्वय्यव्याप्तेरिति भावः । ननु तर्हि केव[illegible]न्वयिसंग्रहार्थमेव गुरुशरीरस्या ना४
स्तु केवलक्षणस्यादरोस्त्विति चेन्न ।। अत्र केवलान्वयसंग्रहतादवस्थ्यमिति । तत्र हि साध्यस्य प्रमेयत्वादेर्यद्वृत्तिना
भाववद्वृत्तित्वं तादृशधर्मस्याप्रसिद्धेरिति तद्रूपं । लीलावतीकारमतेपाशक्यानेराकरोति ।। नापीति ।। कार्त्स्न्ये
नेति ।। विशेषणे तनीपातथा यत्कार्त्स्न्येन कार्त्स्न्यविशिष्टेन सर्वेणेति यावत् ।। अत्र कार्त्स्न्ये साधनस्य साध्यस्य
साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणधर्मस्य वा विवक्षितं । आद्ये कृत्स्नेन साधनेन साध्यस्य सामानाधिकर एम०
ण्यमित्यर्थः । तत्रैककव्यक्तिकहेतुस्थलेनास्तीत्याह ।। एकव्यक्तिकेति ।। अनेकाधिकरणवृत्तिरूपस्य कार्त्स्न्यस्याभा ४६

वादित्यर्थः। अत्रैव पक्षे दोषांतरमाह। नानेति। न च कालो भेदुसाधने भेदुसाध्यसंबंधस्त्यर्थ इति वाच्यं। तथापि
कालिकसंबंधेन कस्यचिदेवात्मपृथिवीपृथिवीत्वापकजाने। दित्यादावतिव्याप्तेश्च। अर्थापिवक्तुं न पुनरसं धा २
हितोपं निरस्यति।। अन एवेति।। एकव्यक्तिकसाध्यकाभावस्येवेत्यर्थः। विषमव्याप्य इति।। वह्निमान्धूमादित्या
दावित्यर्थः। अयोगोलकीयवह्निसामानाधिकरण्यस्य धूमेऽभावादिति भावः। इदमुपलक्षणं। इत्थंभावग
त्वपरिमाणादित्यादिसमवाये अव्याप्यवृत्तेः। सकलस्य व्याप्यसंबंधस्य गुणत्वापि परिमाणेऽभावादित्यपि बोध्यं।
अर्थपरिष्कारपूर्वकं तत्तदोषं निरस्यति। नचेति। अयेकत्वहेतौ इति। इदमुपलक्षणं। एकमात्रवृत्तिसाध्यकेऽव्या
प्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। अर्थपरिष्कारपूर्वकं चतुर्थं निरस्यति।। यावदिति। यावन्तं बुद्धिमधिकरणेति। यावत्सा
धनसमानाधिकरणधर्माधिकरणवृत्तित्वमित्यर्थः। अपनीतेत्यादि।। न च साधनसमानाधिकरणाः यावन्तो
धर्मास्तेषां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यं विवक्षणीयमिति वाच्यं। धूमसमानाधिकरणानां यावद्भूमीणां

व्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यमानाधिकरण्यमिति वक्ष्यते तदा नायं दोषः । स्ववधेयम् ॥ टीकाकारलक्षणे व्यापकत्वेनापीति । स्वाभा

विक[illegible]

वि॰ टी॰
४७
महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितसामानाधिकरण्यस्यापि कुत्रापि वन्ह्यादावभावादिति भावः । इदं च यथाश्रु
ताभिप्रायेण । यदि तु यद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । व्यभिचारिणि तु
साध्यसामानाधिकरण्यमेवाधिकमिति भावः । स्वाभाविकत्वं हि हेतुस्वरूपजन्यत्वं हेतुस्वरूपाश्रितत्वं वा । आद्ये
द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादिनिष्ठद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्यानित्यतया व्याप्तिः । द्वितीये द्रव्यत्वस
त्वादिसाध्ये अव्यभिचारिण्यपि तत्र व्याप्तिरित्याह । स्वभावेति । स्वभावजन्यहेतुस्वरूपजन्यत्वेन तदाश्रितत्वादेर्वा स्वाभा
विकपदार्थ इति शेषः । व्याप्नोतीति । अव्याप्तिसहितातिव्याप्तेरित्यर्थः । मध्यमपदलोपिसमासात् । अन्यथा द्वंद्वे वि दृ
धेये द्विवचननपुंसकलिङ्गयोरन्यतरापत्तेः स्वदाश्रितत्वादाविस्वादिपदादनारोपितस्य परिग्रहः । तत्रापि द्रव्यत्वसत्वादि
साध्ये अतिव्याप्तिर्बोध्या । समवायाद्द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यानारोपितत्वात् ॥ उपाधिनेति । साध्येन भिन्नाः साध्याभा एम०
ववतिभावो वृत्तिर्धर्मस्य तद्भिन्नं साध्याभाववद्वृत्तिकभिन्नं इति यावत् । व्याप्य इति शेषः । अत्यंताभावान्योन्याभावभेदेन ४७

...त्वभावे साध्यभावस्य साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगिना संबंधेनाभावः साध्याभावव्यापकत्वमिति यावत्। तथा च हेतौ साध्याभा
व्यापकाभावप्रतियोगित्वं व्याप्तिरिति निष्कर्षः। ... साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगि ... [illegible] ... नसा ... [illegible]
त्वादिति वाच्यं। तत्र साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम् अव्यापकत्वं साध्याभाववन्निष्ठाभावप्रतियोगितासंबंधेनाभावत्वमित्येवं ... [illegible]

भेदान्नप्राथमिकाव्यभिचारित्वेनयोनरुक्तो न्याय्येति संबंधमात्रं। साध्यसामानाधिकरण्यमात्रं यत्र यत्सामा
नाधिकरण्यं तत्र तस्य व्याप्तिरितियावत्। नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यापि स
त्तानिष्ठद्रव्यत्वव्याप्तित्वापत्तिरित्यत आह। अव्यभिचारीति। व्यभिचारिहेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्या
पीत्यर्थः। केन चित्सहेति। किंचिद्रूपावच्छिन्नेन साध्येन सहेत्यर्थः। द्रव्यत्वादेरपि जातित्वादिना सत्तादिव्यापकत्वा
दितिभावः। यथाश्रुते सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्ये स्वान्येन सह व्याप्तित्वासंभवादसंगतेः। धूमादिव्याप्ति
रित्विति। धूमत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्नित्वावच्छिन्नव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्येवेति। धूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नस
मानाधिकरण्यं धूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नव्याप्तिः। एवं द्रव्यत्वत्वावच्छिन्ने सत्तात्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
द्रव्यत्वत्वावच्छिन्ने सत्तात्वावच्छिन्नव्याप्तिरित्यादिक्रमेण विशिष्येव निर्वक्तव्येत्यर्थः। ननु तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छि
न्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिरिति सामान्यतोऽयत्रोप्यामेकोन्या निर्वक्तव्या तेन व्याप्ति

49

चारिणा नातिव्याप्तिरिति भावः। ननु किमिदं व्याप्तेर्लक्षणं किं वानुमितिकारणीभूतपरामर्शविषयतावच्छेदकं व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं वा आद्य आह ... लिंगेति। द्वितीये आह। नचेति। संबंधमात्रं। सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्न मात्रं। तं थ्या। अनुमितिहेतुपरामर्शविषयः। नहेत्वादिति॥ अव्यभिचारं धूमज्ञानदशायां वन्ह्यव्यभिचार्यभाववान् पर्वतः वन्ह्यव्यभिचार्यभाववद्व्याप्यवान्पर्वत इत्यादिज्ञानदशायां वा वह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत इति साम नाधिकरण्यविशिष्टपरामर्शादनुमित्यनुदयादित्यर्थः। नचाव्यभिचारं धूमज्ञानदशायामनुमित्यनु[illegible]त्पादेऽसिद्धः न था वन्ह्यव्यभिचार्यभाववान्पर्वत इत्यादिज्ञानदशायामपि· अस्तु वा पक्षे साध्याव्यभिचार्यभावादिज्ञानाभावोऽप्यनु मितिहेतुरिति वाच्यं। सर्वजनानुभवबाधितत्वात्। साध्याव्यभिचार्यभाववद्व्याप्यादिज्ञानानामनुमितिप्रतिबंधक त्वकल्पने महागौरवाच्चेति भावः। तृतीये अर्थांतरे समेवाह। नापीति। केषांचिन्मतमाह। केवलान्वयिनीति। केव लान्वयित्वग्रहदशायामित्यर्थः। केवलेति। केवलान्वयिसाध्यसमानाधिकरणमित्यर्थः। साध्यस्य केवलान्वयित्व

स्थाने साध्यसामानाधिकरण्यग्रहेऽप्यनुमितिरस्त्वतुल्या केवलान्वयित्वं साध्यविशेषणं तच्चान्योन्याभावप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वं तथा चान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः। ननु तथापीदं वाच्यं ज्ञेयत्वा
दिसाध्यकावसंभवः घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्वादिमतोऽन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा[illegible] वाच्यत्वादेर्विशिष्ट
तू४ स्यावच्छेदकत्वे विशेष्यस्याप्यवच्छेदकत्वात् तथा नवच्छेदकत्वं पर्याप्त्याख्यसंबंधेनावच्छेदकताभ्युपगमादिति वाच्यं।
घटत्वादिविशिष्टवाच्यत्ववान्न ज्ञेयत्वादिसाधनमिति भावः। वाच्यत्वस्य पर्याप्त्याख्यसंबंधेनावच्छेदकताभ्युपगमे तथापि घट
त्वविशिष्टवाच्यत्वस्यापि तथात्वात् विशिष्टवाच्यत्वस्य वाच्यत्वानतिरिक्तत्वादिति चेन्न अन्योन्याभावप्रतियोगिता
सामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नपर्याप्त्यावच्छेदकताकत्वाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् तन्निष्ठप
र्याप्त्यावच्छेदकताभाववत्सामानाधिकरण्यमित्यस्तु न्यायविदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वादेः स्वरूपसतोऽभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वेन वाच्यत्वादिनिष्ठपर्याप्त्यावच्छेदकताप्रसि[illegible]ऽव्याप्त्यापत्तिस्ततोऽवच्छिन्नत्वानुधावनान्नवतया व्या० २

पित्वाद्यत्वादेः कालिकसंबंधेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्संभवरनियाम्यं। साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
त्वेनावच्छेदकताया विशेषणान्। वाच्यत्वादिनिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वं तु संयोगादिसंबंधेन वा भावादेर
संताभावप्रतियोगितायामेव प्रसिद्धं साध्यतावच्छेदकसंबंधभेदेन व्याप्तेर्भेदात्तादात्म्यसंबंधेन प्रमेयादिसाध्यकेऽनुत्र भे ३
न्योन्याभावप्रतियोगितायाः सामान्यपतद्धर्मनिरूपणीयतावच्छेदकताकत्वाभावस्य तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्येव
वक्तव्यं। शब्दे च यस्यानुपादेयत्वात्। यद्धर्मपदं साध्यतावच्छेदकपरं। अवच्छेदकतायां च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबं
धावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया। तेन प्रमेयत्वादेः कालिकसंबंधेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि तादात्म्यसं
बंधेन प्रमेयादिसाध्यकेऽनासंभवः। तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य सं
बंधिनि यादृहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्ना संबंधिता तन्निरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वं। अन्यसंबंधांतरेण साध्यसा एम॰
मानाधिकरण्यज्ञानेऽपि नानुमितिर्निर्वाह इदं वाच्यं गगनादि...समवायादिसंबंधेन गगनादिहेतुके इदं वाच्यं घटत्वपद ४९

त्तोप्ययस्मादिसाध्यकसमवायादिसंबंधेन विरुद्धोभयहेतुकेवातिव्याप्तिरिति भावः। व्यतिरेकिणीति। अन्वितिरेकित्वग
हदशायामित्यर्थः। व्याप्तिः परामर्शविषयाऽनुमितिप्रयोजिका व्याप्तिः। ननु एवं परस्परव्यभिचार इत्यत आह तथे
ति जनकत्वं परामर्शविषयतयावच्छेदकत्वं। केवलान्वयिसाध्यकानुमितौ निरुक्तकेवलान्वयिसाध्यसामानाधि
करण्यविशिष्टव्याप्तिपरामर्शो व्यतिरेकिसाध्यकानुमितौ च साध्यवदन्यावृत्तित्वपरामर्शो हेतुरित्यर्थः। केवलान्वयिसा म४
ध्यकत्वं च निरुक्तकेवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्तिपरामर्शाव्यवहितोत्तरोत्पन्नत्वमेव तेनेदं वाच्यं हे
म४ यत्वादिसाध्यकावपि व्यतिरेकित्वभ्रमदशायां साध्यवदन्यावृत्तित्वमात्रपरामर्शादनुमितिसत्त्वेऽपि न व्यभिचारस्तत्र वस्तुतः नच
कृत्स्नकारणाबाधान्न भवत्येव तत्तदानीमनुमितिरिति वाच्यं। अनुभवविरोधात् तत्र व्याप्तिहेतुतावच्छेदकसंबंधादिभेदेन
निरुक्तसामानाधिकरण्यस्य विभिन्नतया परस्परं व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च। एवं साध्यवदन्यावृत्तित्वपरामर्शाव्यव
हितोत्तरोत्पन्नत्वमेव व्यतिरेकिसाध्यकत्वं। तेन व्यतिरेकिसाध्यके केवलान्वयित्वभ्रमदशायां निरुक्तकेवलान्वयिसाध्यसा

51

सि॰ टी॰
५०

मानाधिकरणपमात्रपरामर्शादनुमित्युत्पादेपि न व्यभिचारस्तदवस्थः। नापि हेतुतावच्छेदकसंबंधादिभेदेन साध्यवत्सा
वृत्तित्वस्यापि भिन्नतया परस्परं व्यभिचार इति भावः। ननु तर्ह्यनुमितिसामान्ये किं प्रयोजकमित्यत आह। अनुमितिमा
त्र इति पक्षधर्मतेव पर्वतादिनिरूपितासांसर्गिकविषयितेव निरूपितांतं स्वरूपकथनं न तु विशेषोऽननुगमापत्तेः। प्रयो
जिकाज्ञाने निष्ठतया कारणतावच्छेदिका। तथा चानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो विशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमिति
भावः। ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमिति विवक्षयानिः। विशिष्टत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहात् गौरवात्मकारित्वविशेष्यत्वमादायवि
निगमनाविरहेणाकार्यकारणभावत्रयप्रसंगात्। नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिहृदयज्ञानविरहदशायामपि धूमवान्पर्वत इत्या
दिपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिसामान्योत्पत्तिः सामान्यसामग्रीसत्त्वादित्यत आह न चेति विशेषसामग्रीति। केवला
न्वयिसाध्यकानुमितिसामग्रीव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिसामग्री च प्रकृते विशेषसामग्रीति भावः। सकलेति। यावद्विशेषसा राम॰
ध्यवत्त्वितदन्यावृत्तित्वपि त्यर्थः। साध्ये साकल्यविशेषणेऽपि तत्साध्याधिकरणाप्रसिद्धेः। तथात्वादिति। यावत्साध्यवन्य ५०

त्वादित्यर्थः। यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववत्त्वस्य केवलान्वयित्वादिति भावः। इदमापाततः साध्यवत्ता
वच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वं वक्तव्यं। सामान्याभावानभ्युपगमेपि। साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियो
गिताकान्योन्याभाववत्समानाधिकरणावृत्तित्वमेव वक्तव्यमित्युक्तदोषाभावात्। वस्तुतस्तु। सर्वत्रैव साध्ये केवलान्व
यित्वव्यतिरेकित्वग्रहदशाभेदेन कार्यकारणभावद्वयकल्पनमपे[illegible]लाघवाद्धेतुसमानाधिकरणाभावेत्यादिव क्ष्य ४
क्ष्यमाणव्याप्तिलक्षणमेव सर्वत्रैव हेतुतावच्छेदकस्योभयदशायामेव संभवात्। न च हेतुसमानाधिकरणपदवैयर्थ्ये
केवलान्वयिसाध्ये हेतुतावच्छेदकभेदेनानंतकार्यकारणभावापत्त्या तदपेक्षया कार्यकारणभावद्वयमेव लघु इति वाच्यं
। उक्तक्रमेण निरुक्तव्याप्तिद्वयस्यापि हेतुतावच्छेदकसामानाधिकरण्यघटिते साध्याधिकरणवृत्तितावच्छेदकहेतुता
वच्छेदकत्वस्य घटनाद्यपि साध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकतादृशस्य न घोत्वादत्तेपि हेतुतावच्छेदकघटितत्वमिति तु
तद्भेदेन कार्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वात्। न च तथापि पक्षविषयविशेषव्यतिरेकित्वग्रहदशायां करापित्तत्रानु

घटिततया हेतुतावच्छेदक ३

52

मितिर्नैर्गत्यज्ञानत्रलाघवात्केवलान्वयिसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानेस्येवहेतुत्वंयुक्तमितिवाच्यंतत्राप्यभावेहेतुसामा
नाधिकरण्यानुपस्थितिदशायामनुमित्यनुदयाद्धेतुसामानाधिकरण्यांशज्ञानेस्यावश्यंहेतुत्वात्।अनुभ वापलाघ
लाघवात्सर्वत्रैवसाध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानेसत्यनुमितिहेतुः।साध्यस्यकेवलान्वयित्वग्रहदशायांचानुमितिरेवासि
द्धेरसंभवकृतमुचितत्वादित्येवंदूषणंसारं।सर्वत्रलक्षणइतिसर्वत्रसाध्यसाधनघटितलक्षणइत्यर्थः।व्याप्तिनिरूप
णेइतिव्याप्तिघटितत्वेनेत्यर्थः।तदनुमितिजनकीभूतपरामर्शविषयतावच्छेदकव्याप्तिप्रतियोगित्वंहितदनुमितेःसा
ध्यत्वंतदाहरणव्याप्तिप्रतियोगित्वंतदनुमितेःसाधनत्वमितिभावः।ननुसाध्यत्वसाधनत्वमेतयोर्वनिर्वाच्यमित्यतआह।साध्यत्वंहि
ति।सिद्धिकर्मत्वमितितदनुमितिविधेयत्वंतदनुमितेःसाध्यत्वमित्यर्थः।सिद्धौविधेयेति।तदनुमितिजनकीभूतसिद्धापक्षवि
षयाविधेयतयाविषयत्वंतदनुमितेःसाधनत्वमित्यर्थः।।यद्यपिहेतोपिसिद्धावपिबोधंविनाप्यनुमितिस्तथापिसाध्येऽव्या
प्तिस्तथापिस्फुटत्वात्तद्व्येद्यदूषणांतरमाह।महानसीयवह्नाविति।वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतइतिसामान्यतःपरामर्शेण

तत्स्य महानसीयवह्न्यभावात्तत्र तद्व्याप्यासत्त्वप्रसंगः। एवं वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति सामान्यतः परामर्शेनैव प

जनितायां पर्वतीयवह्निमात्रविषयानुमितौ तत्सदनुमितिव्यक्तिविधेः पर्वतीयवह्न्यनुमितिर्जायतामिति सिषाध
यिषासहकाराज्जनितायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्तु ज्ञानकीभूत सिषाधयिषाविषयत्वस्य महानसीयवह्न्या
द्यभावात्तत्र तत्साध्यत्वप्रसंगः इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं साधनत्वमपि न सिद्धिकरणत्वं। लिंगकरणत्वस्यानि
रूपितत्वादित्यपि बोध्यं। यद्यपि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति सामान्यपरामर्शात्पर्वतीयवह्निमात्रविषयकानुमिति
रेवासिद्धा सामग्र्याविशेषेण वह्नित्वरूपेण महानसीयादिवह्निभानेपि बाधकाभावात्। न च यत्र महानसीयवह्न्या
बाधज्ञानं तत्रैव सामान्यपरामर्शात्पर्वतीयवह्निमात्रभानसंभव इति वाच्यं। बाधज्ञानं हि किं वह्नित्वरूपेण तत्तद्वह्नि
त्वरूपेण पर्वतीयवह्न्यतिरिक्तवह्नित्वरूपेण वा। नाद्यः। तत्सत्त्वे पर्वतीयवह्नेरपि भानासंभवात्। नान्त्यो। समानधर्मका
रकबाधज्ञानस्यैव प्रतिबंधकतया तत्सत्त्वेपि वह्नित्वरूपेण महानसीयादिवह्निभानसंभवात्। अत एव पक्षवह्निव्या
प्यधूमवान्पर्वत इति सामान्यपरामर्शादेव पर्वतीयवह्न्यतिरिक्तवह्न्यभाववान्पर्वत इति बाधज्ञानसहकाराद्धीप

53

चि॰टी॰ कत्वानवच्छेदकपर्वतीयवह्नित्वप्रकारेणपर्वतीयवह्नेरनुमितित्वस्यापिवह्नित्वरूपेणसर्वस्यवह्नेरवगाहमानस्य
५१ मग्रीसत्वात्। अनुमितेर्हि विधेयविधयत्वस्येष्टत्वात्। अतएववह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतोवह्निमानितिसिद्धान्तकप
रामर्शात्पर्वतीयवह्न्यतिरिक्तवह्न्यभाववान्पर्वतइतिबाधज्ञानसहकारेणपर्वतःपर्वतीयवह्निमानितिनानुमि
तित्वादृशबाधज्ञानजन्यानुमितेर्वह्नित्वादिव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयितानियमेनव्यापकसामग्रीवि
५५ रहात्। तथापियत्रोद्बोधकमहिम्नावह्नित्वरूपेणपार्वतीयवह्निमात्रविषयकस्मरणात्मकःपरामर्शस्तत्रैवसामान्य
५६ परामर्शात्पर्वतीयवह्निमात्रविषयकानुमितिसंभवः। विशेषणज्ञानाभावेनवल्यतरस्यानाक्रमणात्। नचविशेषणांशे
ऽप्यप्रकारकविशिष्टप्रत्यक्षंप्रतिविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वेपिसर्वत्रविशिष्टबुद्धौतुहेतुत्वेमानाभावइतिवाच्यम्। सर्वत्र
विशिष्टानुभवएवविशेषणज्ञानंहेतुरितिसंप्रदायमतेनैतदभिधानात्। यद्वा। पर्वतीयवह्निकल्पनेलाघवंतस्यवह्नित्वक एम॰
ल्पनेचगौरवमितिगौरवज्ञानस्यपर्वतीयवह्न्यतिरिक्तसिद्धौप्रतिबंधकत्वात्तत्वदशायांप्रत्यक्षसामान्यपरामर्शादपिपर्व ५१

तीयवह्निमात्रविधेयकानुमितिसंभवः। केचित्तु पर्वतत्ववह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानिति मिश्रात्मकः परामर्शस्त
तः पर्वतीयवह्न्यनुमितिर्जायते। मितिविशेष्यविधानतत्त्रैव सामान्य[illegible] परामर्शादपि पर्वतीयवह्निमात्रविधेयकानुमि
तिसंभवः। किंतु प्रतिबंधकतयावह्नित्वं तदभावान्नासंभवादित्याहुः। तज्जवन्न। यदा वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शः प
र्वतः पर्वतीयवह्नीनरूपभाववानिति बाधज्ञानं वा वर्त्तते तदा न पर्वतीयवह्नित्वेन पर्वतीयवह्नेर्भानमनुमितेर्व्यापक
तावच्छेदकधर्मप्रकारकत्वनियमादपि तु वह्नित्वरूपेणैव पर्वतीयवह्निमात्रभानं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्बाधज्ञानस्य भिन्नप्रका
रकत्वेऽपि सामान्यरूपेण तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यप्रतिबंधकत्वकल्पनादिति प्राची
६३ नमतमपि प्रैत्येवेदं दूषणमित्याहुः। तौ शप्राचीनमतविचारश्चास्मत्कृतसिद्धान्तरहस्येऽनुसंधेयः। इदं त्ववधेयं तादृशानु
मितिषु महानसीयवह्न्यादेः साध्यतायामिष्टापत्तेः सुकरत्वान्मूलोक्तमिदमसंगतमिति दिक्। तत्स्वार्थःस्थेहंकृते। न चेति। सा
मान्यतः सर्वाभिपदवाच्यत्वप्रकारेण परस्यानभ्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिरिति जिज्ञासोः परस्यहेतुपरीनत्रआमिल

सि·टी·
५३

स्मरणात्मकत्वरोत्। असाधकतां। अनुमितिप्रयोजकतां। उक्तव्याप्तीनामिति शेषः। तथा च किं व्याप्तिनिरूपणेनेति भावः।
स्वार्थेति। स्वस्मिन्नित्येतद्विशेष्यादेरित्यर्थः। प्रयोजनं यस्य एतादृशं यदनुमानं व्याप्तिज्ञानं विशेष्यादेर्व्याप्तिज्ञानमितिया
वत्। ननु प्रयोगिपदिदं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणं नहि नेत्यर्थः। कथायामिति। स्वीयपक्षविशेष्यादेरित्यादि [illegible] कथाविचारः
। अपरेणाप्यवेगाः संभवात्। व्याप्तिनिरूपणं विना विशेष्यादेर्व्याप्तिज्ञानासंभवेन स्वपक्षवत्त्वास [illegible] स्येतु तत्परिचयस्यैवा
पाक्यन्यायाहेतत्वाहरणात्प्रयोगस्यैवासंभवादित्यर्थः। तथा च नकेवलं विप्रतिपन्नपक्षसमाधित्सया व्याप्तिनिरूपणमपि
तु विशेष्याणां व्याप्तिस्वरूपज्ञानं विना कथायामप्रवेशो न संभवतीत्येतदर्थमपीति भावः। व्याप्तिपूर्वपक्षरहस्यं। प्रतियो
ग्यसमानाधिकरणेति। यत्समंदहेतुमितपरं हि नीयं [illegible] पदसंदं साध्यतावच्छेदकपरं। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति
योगितावच्छेदकत्वरूपंपन्नं भवति। तेन समंसामानाधिकरण्यं तदवच्छिन्नेन सममेव सामानाधिकरण्यं न स्याद्हेतोर्व्याप्तिरिति एम०
योजना। तद्धर्मावच्छिन्नेन सह हेतोर्व्याप्तिरित्यर्थः। भवति च वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभा ५३

वप्रतियोगितानवच्छेदकं वह्नित्वं तदवच्छिन्नसमानाधिकरणो धूमः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ च वह्निसमानाधिकरणात्यं
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव धूमत्वमिति नातिव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि यथाश्रुतं तु न सं
गच्छते । वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वेषामेव वह्नीनां तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्वह्नित्ववह्निजलोभयत्वाद्यवच्छि
न्नत्वादसंभवापत्तेः । न चैवमपि वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं प्रमेयत्वं तदवच्छिन्नधूम
समानाधिकरणो वह्निरस्तीति व्याप्तिरिति वाच्यं । व्यभिचारिण्यपि वह्न्यादेः प्रमेयत्वादिरूपेण धूमादेर्व्याप्यत्वापत्त्या अनुपग ला
मात् । धूमत्वेनैव हि धूमो न वह्निव्यापकः । प्रमेयत्वादिना तु व्यापको भवत्येव । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादिव्यतिरेकिसा
ध्यके साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यसामान्याभावप्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यपि हेतुसमानाधिकरणत्वमत्यं
ताभावविशेषणं । तच्च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्यदधिकरणं । तत्र येन केनापि संबंधेन व
र्तमानत्वं । अन्यथा द्रव्यं गगनं गगनत्वप्रकारकप्रमात्वादित्यादौ विशेष्यतासंबंधेन हेतुतायां समवायसंबंधेन हेत्वधिक

वि·टी· रणेनर्थात्मा निवर्त्तमानस्य गगनत्वसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव गगनत्वत्वमित्यव्याप्तिः स्यात् । तस्या वृ-
५४ त्तेर्गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिस्थले हेतुभूतसत्ताधिकरणे वर्त्तमानस्य द्रव्यत्वसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकमेव द्रव्यत्वत्वमित्यव्याप्तिः । ननु हेतौ साध्यसामान्याभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविरहात् । प्रतियोग्यसमा-
नाधिकरणत्वस्य हेतोर्विशेषणत्वेनैवैनेतदव्याप्तिद्वयावकाश इति वाच्यं प्रथमे आत्म त्वरूपहेत्वधिकरणमादाय
द्वितीये गुणादिमादाय वक्ष्यमाणक्रमेण लक्ष्यमाणाद्विविधप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैव साध्याभावस्य हेतौ
अ६ सत्त्वात् । न चानुपदं स्फुटीभविष्यति अधिकरणत्वं च संबंधित्वमात्रं । तेन नात्मादिवृत्तिनियामकसंबंधेन हेतुतायां हे-
तुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः । संबंधित्वं चेद्धर्मित्वान्न चेद्वृत्तिनियामकानियामकसं-
बंधमात्रनिरूपितं संबंधिमात्रसाधारणो धर्मधर्मिभावाख्यः स्वरूपसंबंधविशेषः । न त्वाधाराधेयभाववृत्तिः ॥ अत एव एम०
कटहीनासंसर्गिकधर्मधर्मिभावगोचरवैशिष्ट्यज्ञानत्वमिति मीमांसकाः । अथ घटस्य ज्ञानं चैत्रस्य धन- ५४

न्य०

मित्यादिविशिष्टत्वस्वत्वादिहेतुतानियामकसंबंधसंसर्गकविशिष्टसत्त्वक्षादौ न लक्षणगमः स्यादिति चेन्न हेतु-
तावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरधिकरणत्वविवक्षणे हेतुतानियामकसंबंधेन हेतुतायामव्या-
प्तिलादृशहेतोः संबंधित्वमात्रविवक्षणे च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तितादवस्थ्यं गुणादौ विशिष्टनिरू-
पिताधारताविरहेपि तत्संबंधितायाः सत्त्वादित्यपि निरस्तं। विशिष्टनिरूपिताधारतावच्छिन्नविशिष्टनिरूपिताधारताभि-
न्नापरनाम्न्याः संबंधिताया अविवक्षणे लयाद्गुणादावसत्त्वात्। समवायेन ... सत्त्वाद्द्रव्यत्वाद्यधिकरणे
महाकालादौ कालिकविशेषणतादिना वर्त्तमानस्य सत्तादिसाध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव सत्तात्वा-
दिकमित्यव्याप्तिः। एवं कपिसंयोगी एतत्त्वादित्यादावव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिश्च। साध्यसामान्याभावस्यापि निरू- दिसा
पकहेतुसमानाधिकरणत्वादतः प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति। यत्पदार्थस्य हेतोर्विशेषणं। तथा च स्वप्रतियोग्य-
समानाधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधिनि येन केनापि संबंधेन वर्त्तमानो यो

56

चिं॰ टी॰

५५

ऽभाववत्त्वं प्रतियोगितानवच्छेदकं पदार्थः स्वपदमभावपरं। तत्र साध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदाद्व्याप्यवृत्ति
साध्यकस्थले नेदं विशेषणं सफलं। अभावीयविशेषणतानामविशेषसंबंधेन साध्याभाववद्वृत्तिसाध्यीयप्रतियो
गितावच्छेदकत्वस्यानवच्छेदकसंबंधेन वा हेत्वधिकरणवृत्तित्वविवक्षणाद्वा साध्याभावस्य यथाकथंचि
त्संबंधेन हेत्वधिकरणवृत्तितामादाय व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेऽव्याप्तिवारणसंभवादिति वाच्यं। तथापि तादृशवि
शेषणानुपादाने साध्याभाववत्याभाववृत्तित्वभ्रमे हेतुसामानाधिकरण्यभ्रमेऽनुमितिस्तु स्यादतो हेतुसमाना
धिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वग्रहे तादृशप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वाभावग्रहासंभवात्। प्रकृतलक्षणे वक्ष्यमाणलक्षणान्तरे च विवक्षणीयत्वादिति भावः। स्वप्रतियोग्यसमा
नाधिकरणत्वं च न स्वप्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेन वर्त्तते यत्र इत्यत्र संयोगित्वादिस्वादावतिव्याप्तेः। स्वत्वा एम॰
पात्रधिकरणे द्रव्ये संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतु स्वप्रतियोग्यधिकरणे केनापि संबंधेन व ५९

र्तमानत्वसामान्याभावः तथाच सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वपर्याप्तत्वांगुणादावेव संयोगसामानाधिकरण्य
त्वाभाववत्त्वमतो नातिव्याप्तिः। एतेन इदं वा संज्ञेयत्वादिसाद्देना द्रव्याभाव एवाप्रसिद्धो यदभावप्रतियोगिसमा
व्या ४ नाधिकरणं ज्ञेयत्वमित्यपि निरस्तं। सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया सामान्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्र
सिद्धत्वात्। न चैवं वह्नेरव्याप्यवृत्तितया वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः। हेतुसमानाधिकरणस्य साध्यसामा
न्याभावस्यापि धूमावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावस्य धूमादौ सत्त्वादिति वाच्यं। स्वप्रतियोग्य
सा ४ धिकरणे वर्तमानत्वसामान्याभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वस्यावि
वक्षितत्वात्। इत्थं च वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यादिसामान्याभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमतोऽभावांतरस्यैव लक्षणघटकत्वान्नाव्याप्तिः
। केचित्तु। प्रतियोग्यसमानाधिकरणो यः संताभावविशेषणं। नचैवं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरस्य स्वा

57

वि॰ दी॰ संयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वानुपगमावच्छेदकतया हेतुस
५६ मानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादिति वाच्यं । स्वप्रतियोग्यसमा
नाधिकरण्यविशिष्टेऽभावे हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादित्याशङ्क्य । तत्स्वरूप । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया गु
णाधिकरणविशिष्टसत्तायां गुणादिवृत्तित्वे व प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टकपिसंयोगाभावस्यापि
तद्वृत्तित्वात् । तत्र हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववत्त्वं विवक्षितमेतन्मात्रे च तत् यै६
हेतुसमानाधिकरणपदमिति वाच्यं । कृत्स्नस्यैव कल्पनापत्तेः । तत्र तु प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन प्रतियोग्यधि ७०
करणवृत्तित्वाभावः । सत्तायां गुणेन संयोगाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितप्रतीतेर्गुणादौ सत्ताविशिष्टतादृश
समानाधिकरणत्वस्यावच्छेदकतासंबन्धेनाधारविशेषकतया सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावेन ए०
संयोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः । किन्तु प्रतियोग्यनधिकरणे येन केनापि संबन्धेन वर्तमानत्वं तादृशहेतुविशेषणं न त्व ५६

भावविशेषणं। कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वात् इत्यादावव्याप्तिर्नावकाश इति। हेतुसमानाधिकरणकपिसंयोगाभाव
स्याऽप्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वात् विशिष्टस्यानतिरिक्ततया प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्ट
स्याभावस्य हेत्वधिकरणावृत्तितया विवक्षणेऽप्यनिस्तारात् [illegible] निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुवि
शेषणत्वेऽपि वह्नेरव्याप्यवृत्तितया वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमादेर्धूमादिसमानाधिकरणवह्न्यादिसा
मान्याभावस्याप्रतियोग्यनधिकरणे धूमावयवादौ वृत्तेः कपिसंयोगी एतत्त्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तेः
विशिष्टहेतुसमानाधिकरणोऽभावः कपिसंयोगसामान्याभावो विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तत्प्रतियोग्यनधिक
रणगुणादिवृत्तिरपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् कपिसंयोगत्वस्येति वाच्यं। निरुक्त २२
प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणत्वस्य विवक्षि
तत्वात्। एवं च वह्निमान्धूमात् कपिसंयोगी एतत्त्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ वह्निकपिसंयोगादिसामान्याभावस्य प्रति

ण्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमिस् वि० टी
भावांतरस्यैव लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः। स्वप्रतियोग्यनधिकरणं यद्धेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छे ५७
दकविशिष्टहेत्वधिकरणं तत्र येन केनापि संबंधेन वर्त्तमानो यो ऽभावस्तदभाववत्त्वं निष्कर्षः। प्रतियोग्यनधिक
रणहेत्वधिकरणस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वधिकरणतया वृत्तित्वपर्यंतप्रवेशो गौरवात्प्रयोज
नाभावाच्च। अत्र प्रतियोग्यनधिकरणत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि
संबंधितदन्यत्वं। अन्यथा ज्ञानित्वादूष्मत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ समवायेन ज्ञानवन्न्यादेः साध्यतायामिदं वाच्यं ज्ञेय
त्वादित्यादौ कालिकसंबंधेन वाच्यत्वादेः साध्यतायां व्याप्त्यापत्तेः हेतुसमानाधिकरणस्य समवायसंबंधावच्छिन्न
ज्ञानवत्त्वाद्यभावस्य कालिकसंबंधावच्छिन्नवाच्यत्वाद्यभावस्य च विषयत्वसंयोगविशेषणताविशेषसंबंधेन प्रतियो ए०
ग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरणमिति अभावांतरस्यैव नादृशाः। तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तदभाववह्नित्ववाच्यत्वादेर्गुण ५७

र्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाज्ञाते ऽभूत्वत्वमूर्त्तत्वेऽप्येवान्मूर्त्तत्वादिसाध्यकावतिव्याप्त्यापत्ते श्चाहेतुसमानाधिकरण
स्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणमेव हेत्वधिकरणमित्यभा
वो नऽएवतादृशसत्ताप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विशिष्टसत्तात्वादेर्विशिष्टसत्तादिविशेषनियामकसंबंधेन घटादेः साध्य
तायां ज्ञानत्वादि [illegible] हेतौ विषयितासंबंधावच्छिन्न [illegible] घटाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिक
करणाप्रसिद्धाः [illegible] तिर्हेतोरधिकरणत्वमपहाय संबंधितानुधावने केचिन्तु प्रतियोग्यनधिकरणत्वंदा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य संबंधितद्व्यक्तितावच्छिन्नज्ञानवान्मत्त्वादिसाध्यकावतिव्या
प्तिवारणायेत्यादिराहुः न इत्थं हि विषयित्वकालिकविशेषणत्वादिसंबंधेन घटादेः साध्यतायां विसृज्ञानत्वमहाका
लत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः । हेत्वनावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिकरणस्य साध्यतावच्छेदकविषयितादिसंबंधेनाभावमात्र
स्यैव प्रतियोगिसंबंधितया तादृशाभावाप्रसिद्धेश्च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तद्यात्वाभिधाने तु संबंधांतरावच्छिन्ना बं १

59

वि.टी. ५८

भावमादायैवप्रसिद्धिरित्यनुपदंवक्ष्यामः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद
कसंबंधेनबोध्यं। तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना दोहेत्वधिकरणस्य गुणकर्मादेः स्वरूपसंबंधेन गु
णकर्मान्यत्ववतः सत्त्वादेः समवायसंबंधेनाधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः। ननु तथापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि
न्नो संबंधित्वं किं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचित् संबंधित्वं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसा
मान्यासंबंधित्वं वा। प्रतियोगितावच्छेदकं पर्याप्त्यवच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा। [illegible]कपिसंयोगी एतद्वृक्ष
त्वादित्यादावव्याप्तिः। कपिसंयोगत्वावच्छिन्नपर्याप्तिकं यत्किंचित्कपिसंयोग्यसंबंधित्वादेतद्वृक्षस्यापि तथैव वह्निमान्धू
मादित्यादावसंभवः। एतन्न एवमभावोनास्ति यस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधी हेतुसंबंधी पर्वतादिः
जलत्वाद्यभावनिरूपणाकरणाभावादिमेयस्याप्यधिकरणाभावत्वेनाधिकरणस्वरूपतया त्र्याकाशाभावादि
रपि जलत्वाद्यभावप्रतियोगीतत्संबंधित्वात्पर्वतादेः। [illegible]नन्वेवमत्वाद्यात्मकभावरूपाभाव एव नाहराः प्रसिद्ध इति रा० ५८

वायवं भावस्यापि स्वरूपानाधिकरणान्योन्याभावभिन्नत्वात्तदुक्तस्य चाधिकरणस्वरूपानतिरेकितयान्यो
न्याभावरूपप्रतियोगिसंबंधिहेतुसंबंधित्वात् । अन्योन्याभावाभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वेपि अन्योन्याभा
वान्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरिक्तत्वात् । न च नञ्नयेऽभावाधिकरणकाभावस्यान्योन्याभावस्य वा
धिकरणस्वरूपत्वाभावादसंताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्यान्यासंबंधित्वस्य विवक्षि
तत्वाद्दूनामप्रसिद्धिरितिवाच्यं ॥ तथापि समवैजात्यमेव भावरूपाणामभावरूपाणां वा अभावानां पूर्वक्षणा
दिप्रतिकविद्यमानत्वविशिष्टस्याभावासंताभावात्मकत्वस्य समवैसिद्धतया तादृशस्याभावरूपप्रतियोग्यधिकर
णमेव हेत्वधिकरणमिति प्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । पूर्वक्षणादिवृत्तित्वविशिष्टानां घटादिवृत्तित्वविशिष्टानां वाज्ञ
लत्वाभावादीनामभावस्य विशिष्टजलत्वाभावादेः केवलजलत्वाद्यभावाद्यनतिरिक्तत्वात्तत्तद्घटत्वाद्यभा
वाद्घटत्वाभावत्वाद्यादिसाध्यादौ तादात्म्यसंबंधेनाभावादिसाध्यकेव्याप्तिः गोत्वादिरूपयत्किंचित्प्रतियोगितावच्छेद भा ४

60

दि॰ टी॰ ५९

कावच्छिन्नासंबंधिहेतुसंबंधिनिष्ठस्यगवादिभेदस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्घटत्वाभाववत्वादेः आत्मनयेऽभा
वाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरिक्ततया गवादिभेदवर्त्तमानस्यघटत्वाभावादि
भेदस्य गवादिभेदस्वरूपत्वात्कपिसंयोगाभावेनाछेद्यात्मत्वक्षणत्वादिहेतावव्याप्तिश्चात्मत्वादिसमाना
धिकरणकपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य गुणसामान्याभावत्वरूपेण किंचित्प्रतियोगितावच्छेदकावृत्ति
त्वसामान्यासंबंधित्वादात्मादेरिति। मैवं स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधिनिरूढहे
तुसंबंधिनिष्ठाभावनिरूपिताया प्रतियोगितातदनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् स्वपदं प्रतियोगितापरं। इत्थं च
वह्निमान् धूमादित्यादौ जलत्वाद्यभावस्य जलत्वादिनिष्ठजलत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव तादृशरूपः प्रति
द्वाः प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदात् नैकावच्छेदकत्वं वह्नित्वादिकमितिनासंभवः। घटत्वाभावो घटत्वा एम०
भावत्वादित्यादौ च घटत्वाभावत्वावच्छिन्नाघटत्वाभावनिष्ठागवादिभेदनिरूपिता प्रतियोगिताप्रसिद्धिर्न तादृशी। किंतु ५९

गवादिनिष्ठगोत्वाद्यवच्छिन्नतदीयप्रतियोगिताकभेदवत्ताद्रूप्यीतद्वनवच्छेदकमेवघटत्वाभावत्वमिति नाव्याप्तिः
एवं कपिसंयोगाभाववान्नात्मत्वादित्यादावपि कपिसंयोगाभावत्वावच्छिन्नो कपिसंयोगाभावनिष्ठकपिसंयोग
निरूपितप्रतियोगिताकभेदेन ताद्रूप्यं किं तु गुणादिसामान्याभावनिष्ठगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नतदीयप्र
तियोगिताकभेदेन ताद्रूप्यं तद्वच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वमिति नाव्याप्तिः। [illegible] स्यावच्छेदकसंब
न्धेन त्ववच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधिनि[illegible]हेतुसंबंधिकायायाः प्रतियोगिता तदनवच्छेदकयादृशेव विव
क्षणीयं। अभावनिवेशेन प्रयोजनविरहादिति [illegible] नत्वं। ताद्रूप्यायाप्रतियोगिता तदनाश्रयोप[illegible]नसमवायानधिक ले ४
रणत्वमित्यत्रावसंभवः वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वेषामेव वह्नीनां तत्तद्वह्नित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकास्तादृ
रूपाश्रयत्वात्तो वच्छेदकेऽनुसरणे। [illegible]वमपि वह्निमा[illegible]न्धूमादित्यादावसंभवं वह्नित्वादेर्महानसीयत्वविशि
ष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायास्ताद्रूप्यात्रवच्छेदकेत्वात् विशिष्टस्यावच्छेदकत्वतद्रूपकेतयो विशेषव्याप्यवच्छे

61

वि॰ टी॰
६०

दकत्वात् अन्यथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्याख्यसंबंधेनावच्छेदकताशून्यत्वं तथा च वह्नित्वादिकं केवलं न महानसीयत्व
विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणमतो नासंभवः। न चैवं तथापि दण्डिमान् दण्डिसं
योगादित्यादिना नानाव्यक्तिसाध्यतावच्छेदकस्थलेऽव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतानां सर्वासामेव दण्डव्यक्तीनां च
लनीन्यायेन दण्डिसंयोगवन्निष्ठतत्तद्दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तदभावप्रतियोगितापर्याप्त्यवच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणत्वादिति वाच्यं। जात्येकदण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे दण्ड
व्यक्तीनां पर्याप्त्याख्यसंबंधेनावच्छेदकतावत्वविरहात्। तत्र दण्डत्वस्याप्यवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति चेन्न तथा
सति महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिः। वह्नित्वस्य पर्याप्त्याख्यसंबन्धेनावच्छेदकताशून्यत
या महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्यापि तथात्वात्। महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्य वह्नित्वानतिरिक्तत्वेनानन्दण्डिमा
न्दण्डिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तेश्च जात्येकदण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमा ए॰
६०

साध्यतावच्छेदकीभूततद्दंडत्वव्यक्तेरविपर्य्यासात्स्वरूपसंबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकताशून्यत्वादिति।। मैवं स्वाव
च्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्याभावसंबंधिनिरूपितहेतुसंबंधिकायायायाप्रतियोगितातत्प्रतियो
गितासामान्ये पक्षे स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वाभाववद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् घट
पेन तद्रूपेणायस्य साध्यतावच्छेदकत्वं तन्न तेन रूपेण तदेव पक्षे मेधेदेनमास्तां इत्थं च वह्निमान्धूमादित्यादौ धूम
वन्निष्ठमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितायामहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वपर्याप्त्य
वच्छेदकताकत्वेपि शुद्धवह्नित्वस्यैव साध्यतावच्छेदकतया शुद्धवह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वविरहान्नासंभवः।
महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान्धूमादित्यादौ च धूमवन्निष्ठमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रति
योगितायास्तादृशप्रतियोगितान्तर्गतायाः साध्यतावच्छेदकीभूतमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वपर्याप्तावच्छेदक
ताकत्वान्नातिव्याप्तिः।। एवं तद्दंडिमान्दंडिसंयोगादित्यादौ दंडिसंयोगवन्निष्ठतद्दंडाभावप्रतियोगितायास्ताद

चि॰टी॰ राप्रतियोगितांर्गताया: भूद्दंडव्यक्तिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभाववत्वेपितद्दंडत्वविशिष्टतदंडव्यक्तेरेवसाध्य
६१ तावच्छेदकतयानाद्दतात्द्दंडव्यक्तिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावात्तिव्याप्तिः।एतेनद्रव्यत्वव्याप्यजातिविशिष्टवान्द्र
व्यसमवायित्वादित्यादिनागजातिसाध्यतावच्छेदकस्थले व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतानांसर्वासांद्रव्यत्व
व्याप्यजातीनांचालनीन्यायेनद्रव्यसमवायिनिवर्त्तमानस्वस्वरूपत: पृथिवीत्वजलत्वादिरूपद्रव्यत्वव्याप्यत
ज्जात्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात्।जातिसंबंधोपाध्यतिरि
क्तपदार्थस्यैवस्वरूपतोऽवच्छेदकताननुगमादित्यपिपरास्तं।महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान्धूमात्दंडिमान्दंडसं
योगादित्यादावतिव्याप्तिवारणायपर्याप्तिविवक्षायां:आवश्यकत्वेनतत्रवाप्यव्याप्तेर्निरस्तात्।स्वरूपत:पृ
थिवीत्वजलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाद्रव्यत्वव्याप्यजातित्वविशिष्टपर्याप्तावच्छेदकताभावात्।नचैवंविषय व्या॰
ताप्रामाण्यगुणवान्पृथिवीत्वादित्यादौलघुसमानयतगुरुरूपेणसाध्यतायामव्याप्तिः।स्वरूपसंबंधरूपावच्छेद ६१

पृ॰ ३ पं॰ एतद्गुरुधर्मस्य ससाध्यतायामलक्ष्यत्वात् । अत एव गुरुधर्मेण कारणतावच्छेदकत्वनिरूपणीयतावच्छेदकत्वात् पं॰ २३

कत्वस्य संभवति लघुधर्मे गुरुत्वभावेन घ्राणग्राह्यगुणत्वनिष्ठावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । लाघवादुद्भूतत्वस्यैव प्रतियो
गितावच्छेदकत्वात् । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमेवेशेषणाभावान्न ज्ञातेरिसाणावेवाव्याप्तेः । विशिष्टस्व
रूपतावच्छिन्नप्रतियोगितायामनतिरिक्तवृत्तित्वान्नत्वात्वादिति वाच्यं । लक्षणमनिर्मिधात्तेन रूपेण व्यापक
त्वविरहात् । यथोक्तव्यापकतायाश्च कारणतावच्छेदकत्वात् ॥ अन्यथा गुरुधर्मरूपेणापि व्यापकत्वकार्यव्यव
हितपूर्वत्वव्यापकतावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मस्यैव कारणतावच्छेदकतया गुरुधर्मस्यापि कारणताव
च्छेदकत्वापत्तेः ॥ गुरुधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेन तद्घटितव्यापकत्वस्य गौरवेण कार्यतापरार्थत्वविरहात् । वस्तुतस्तु
लघुसमनियतगुरुधर्मस्य शक्यतायामनवच्छेदकत्वेपि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्याद्यबाधितप्रतीतेः प्रतियोगितायाः अ
वच्छेदकत्वमस्त्येव । नहि तत्प्रतीतेस्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं विषयः तथापि घटत्वं किंचिद्व्याप्तिस्तत्वेपि नाद्रणप्रतीत्या
पत्तेः गुरुधर्मस्य कारणतानवच्छेदकत्वं वाच्यमेव समनियतपूर्ववर्त्तिसद्भावादिवन्नोरवस्यापि स्वातंत्र्येणान्यथासि

63

= १ स्वरूपरूपधर्मस्यैवनकारणतावच्छेदकत्वमपितु तादृशधर्मवत्त्वरूपस्यातिरिक्तास्वंडरूपपदार्थस्य

चि॰टी॰ ६२

च्छिसंयोगस्यैकत्वात्तापद्वाकार्याभाववहितपूर्ववृत्तित्वव्यापकतावच्छेदकानु व्याप्तिश्च निरूपसंबंधविशेषरूपावच्छेदक
त्वेवेन एव कारणतावच्छेदकत्वमन्यथा चेल्लघुसमनियमगुरुधर्मस्य प्रतीतिबलाद्भावप्रतियोगितापि। स्वरूपसंबं
धरूपावच्छेदकत्वे भिन्नयोरनपायात्: कारणतायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वविरहादेव न कारणतावच्छेदकत्वं
। नचैवं दंडत्वादेर्लघुधर्मस्याधिकारणतापात्तादृशावच्छेदकत्वेमनाभावः। कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वेवकार
णतारूपत्वेन दंडत्वस्येव कारणतारूपतया स्वस्यैव स्वावच्छेदकत्वासंभवादिति वाच्यं। दंडत्वेन दंडकारणत्वमित्यादि
प्रतीतेरेवमानत्वात् प्रतीतिबलात् स्वस्यापि धर्मान्तरविशिष्टस्वावच्छेदकत्वाद्वेषेवतत्वे। न तु तथाप्यसंभवः। वह्निमा
-भमादित्सादेः धूमादिसमानाधिकरणचक्षुरादिघटान्योन्याभावप्रतियोगितापात्तादृशसमवायाद्यिद्यत्किंचित्संबंधाव
च्छिन्नवह्न्यादिसामान्यतानाभावप्रतियोगितापात्तादृशप्रतियोगितानर्गतापावह्निलोघवच्छेद्यत्वात्तानवस्थाप्य
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनप्रतियोगितासमकपोविशेषणीयाः। स्वावच्छेदकसंबंधेनेतिस्थाने साध्यतावच्छेद

पृथगेवाकारणतावच्छेदकत्वस्य १८

एम॰ ६२

कसंबंधेनेति वाच्यमपि न वाच्यं। तथा सति कालिकसंबंधेन घटादेः साध्यत्वे कालपरिमाणादिहेतावव्या
प्त्यापत्तेः। तत्र स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधिनिरूपितहेतुसंबंधिकायाः साध्यतावच्छेदकका
लिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताया: साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधिनिरूपित
हेतुसंबंधिकायां अप्रसिद्धत्वात्। निरूपितहेतुसंबंधिनो महाकालस्य कालिकसंबंधेन वृत्तिमन्मात्रस्यैवाधार
त्वात्। न च कालिकसंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावप्रतियोगितैव नाप्रसिद्धा। तस्याः स्वावच्छेदककालिकसं
बंधेन स्वावच्छेदकगगनत्वाद्यवच्छिन्नासंबंधित्वस्य हेतुसंबंधिमहाकाले सत्त्वात्। महाकालस्य गगनादिसंबंधि
त्वादिति वाच्यं। कालिकसंबंधेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वे महाकालस्य कालिकसंबंधेन गगनादेरपि संबंधित्वात्। ने
नसंबंधेन गगनादेर्वृत्तित्वे तेन संबंधेन गगनत्वाद्यवच्छिन्नसंबंध्येवाप्रसिद्धमिति कथं तथाविधकालिकसंबंधावच्छि क२
न्नगगनाद्यभावप्रतियोगिताप्रसिद्धिसंभवात्। किंच स्वत्ववान्विस्तरानत्वादिरूपो विषयितासंबंधेन वृ

64

वि·टी· यदि साध्यके विषयितासंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावप्रतियोगिताकाराप्यापि न प्रसिद्धिसंभवः। विषयितया गगना
६३ देरपि नित्यज्ञाने सत्त्वादिति मैवं स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधि निरूप्यहेतुसंबंधि
कप्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वघटकीभूतनिरूप्यपर्याप्त्यवच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वे हेतुमदवच्छि
न्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात्। इत्थं च घटवान्कालपरिमाणादिसंयोगसमवायादिसंबंधावच्छिन्नघटा
द्यभावप्रतियोगिताकाराप्येव प्रसिद्धिः। एतेन घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यादावव्याप्तिः। पटत्वसमानाधिकरणस्य
गोत्वाभावादेर्घटत्वाभाववन्निष्ठप्रतियोगिताया घटत्वाभावत्वावच्छेद्यत्वात्। अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिका
भावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितया गोत्वाभावादिनिष्ठघटत्वाभावभेदस्य गोत्वाभावादिरूपत्वेन घटत्वाभाव
रूपापि गोत्वाभावादिप्रतियोगित्वात्। तत्प्रतियोगितावच्छेदकः स्वावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासं ग०
बंधित्वस्यापि हेतुसंबंधिनि सत्त्वाच्चेति प्राचां दूषणमप्यपास्तं। तत्प्रतियोगितावच्छेदकः घटत्वाभावत्वावच्छेद्यत्वेपि सा ६३

त्वंधस्यप्रतियो
।२

ध्मतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभाववत्वात् । अथैवमपि घटवन्निष्ठज्ञानत्वादिसाध्यकहेतौ वृत्तिनियाम
क[?]तानवच्छेदकत्वेन तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात्तत्पदेन च वृत्तिनियामकविषयितादि वृ२
संबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि घटवज्ज्ञानत्वताभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमस्त्येवेस
भावप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धिरित्यस्य मते तत्वपि वृत्तिनियामकविषयितादिसंबंधेन साध्य
तायां घटवज्ज्ञानत्वादिसाध्यकावतिव्याप्तेर्वृत्तिनियामकसंबंधस्यत्वभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन ज्ञानत्वसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितायां विषयितादिसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नोभयाभाववत्त्वादिति चेन्न वृत्तिनिया
मकसंबंधवद्वृत्तिनियामकसंबंधस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । नचैवमपि तादात्म्यसंबंधेन साध्यतायां घटो
द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः मूलोक्तलक्षणघटकेऽत्यन्ताभावपदस्य तत्वेनात्यन्ताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिताया एवल
क्षणघटकत्वयान्नाद्यप्रतियोगितासामान्येन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वादिति वाऽत्यन्तस

65

तामावस्यात्रप्रयोजनविरहेणानुपादेयत्वात्। न च तथापि संयोगादिसंबंधेन द्रव्यत्वादिसाध्यके द्रव्यं पृथिवीत्वादि
त्यादावतिव्याप्तिः। संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावनिरूपितप्रतियोगिताव्यक्तेः स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदका
वच्छिन्नसंबंधेनाप्रसिद्धेः। किंत्वभावांतरीयप्रतियोगिताव्यक्त्यपेक्षया तत्र संयोगसंबंधावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वत्वावच्छिन्न
त्वोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यं। तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यदलेनैव तन्निरासात्। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तदवच्छि
न्नसंबंधिनि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वस्य तदर्थत्वात्। साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकसंबंधघटितसाध्यसामा
नाधिकरण्यज्ञाने संबंधांतरेण साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानेनानुमित्यनुदयात्। तादात्म्येन स्वविषयकसंबंधेन सा
ध्यत्वे हेतुत्वे चाव्याप्तिवारणाय अधिकरणत्वं वृत्तित्वं चाय हाय संबंधित्वप्रवेशः। न च तथापि व्यापकतालक्षणप्रतियो
गमेव स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधिनि रूढहेतुसंबंधिकप्रतियोगितासामान्ये साध्यता ए०
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वोभयाभावः। तद्धर्मावच्छिन्नत्वं व्यापकत्वमित्यस्यैव व्यापक ९५

नालक्षणत्वात्। स्वप्रतियोगिताकरमितिवाच्यं। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वेष्टत्वेनापि व्यापकतालक्ष
णे विशेषणीयत्वात्। साध्यतावच्छेदकसंबंधाश्रयदृष्टित्वेन व्यापकतावच्छेदकधर्मो वा विशेषणीयः तेन द्रव्यत्वा
देः संयोगसंबंधेन प्रमेयत्वादिरूपेण पृथिवीत्वव्यापकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः [illegible] प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यघट
तु साध्यसामानाधिकरण्यसाध्यसामानाधिकरण्यदलद्वये सर्वत्रैव संबंधित्वप्रवेशोऽधिकरणत्वहानित्वयोः क्षाप्यप्रवेशात्
संयोगेन गगनादेर्द्रव्यत्वादिव्याप्यत्वं पृथिवीत्वादेः संयोगेन गगनादिव्याप्यत्वं च स्यात् पृथिवीत्वाधिकरणे संयोगेन
गगनाभाववसत्वेऽपि तत्र संयोगेन तदीयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधितादिति का[illegible]भिहलात्। [illegible]तावता
धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसंयोगिसंयोगित्वादेरेवव्याप्तित्वपर्यवसितेनाद्रव्यसंयोगित्वस्य समवा
यसंबंधेन महाभावेऽपि चाण्यपिसत्वाद्गुणसमवायेनदर्शनापत्तेः मेयत्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्ये
स्य भवानुपपत्तेः इत्याकारकादपि वह्न्यनुमित्यापत्तिर्मायन्यायधूमत्वधर्मितानवच्छेदकेकव्याप्यत्वविषयमर्शस्यापत्तु मि

चि॰ दी॰ ६५ मितिहेतुत्वान्नचेष्टापत्तिः। समलिंगकवत्स्वनुमितेः सर्वसंयोगेऽप्यपरामर्शजन्यत्वनियमादिति चेन्न। तादृशसंयोगि
त्वादिरूपव्याप्तेः स्वघटकीभूतधूमत्वादिसंबंधेनेव ज्ञानमनुमितिहेतुः। नतु समवायादिसाक्षात्संबन्धेनेत्यभ्युपगमात्
त्। धूमत्वादेस्तत्संबन्धताचतादृशयद्धूमत्वसंबन्धेन तादृशमत्त्वावच्छिन्नधूमत्वसंबंधेन तद्वृत्त्यप्रमादनुमितिरिष्यत एव
केचित्तु। तादृशसंयोगिवृत्तिधूमत्वादिकमेव व्याप्तिः नतु तादृशसंयोगित्वादिमात्रं तादृशसंयोगिवृत्तिधूमत्ववद्गासमवा
न्यर्वत इति भ्रमपरामर्शाद्दनुमितिरिष्यत एवेत्याहुः। तत्सत्त्वाद्यवाद्धूमत्वादिसंबंधेन तादृशसंयोगित्वादेरेव व्याप्तित्व
स्योचितत्वात्। नतु तथापि कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः तत्वस्य समवायसंबंधावच्छिन्न
कपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितादृशप्रतियोगितासामान्यांतर्गतत्वेन तत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
न्नत्वकपिसंयोगत्वावच्छेद्यत्वोभयाभावविरहात्। नच समवायावच्छिन्नकपिसंयोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः स्वावच्छे रा॰
दकसमवायसंबंधेन स्वावच्छेदककपिसंयोगत्वावच्छिन्नसंबंधिभिन्नमेवेत्यधिकरणमेव नद्वृक्ष इतिकुतस्तस्यास्तादृ ६५

शाखानियोगितान्तर्गतत्वमिति वा। कपिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदत्यन्ताभावस्येव तद्भिन्नत्वस्यापि मूलावच्छेदेन
वृक्षे सत्त्वात्। अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वादिति चेन्न। कपिसंयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तत्सं-
बन्धितानाव्याप्यवृत्तिता: कपिसंयोगत्वावच्छिन्नसंबन्धिभिन्नत्वेन तद्वत्त्वं इति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायात्। अव्याप्यवृत्तेर-
पि नाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्वदन्योन्याभावो नाव्याप्यवृत्तिरित्यभिप्रायाद्धा न चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वा-
भिन्नत्वेनैव दृश्यमानत्वादिति मूलं च तदर्थः। तत्रात्र स्वावच्छेदकसंबन्धेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धिभिन्नत्वेन हेतु-
संबन्धिनो न विशेषणीयाः। किन्तु निरुक्तहेतुसंबन्धिनिरवच्छिन्नवृत्तिमान्नयोऽभावः तत्प्रतियोगितासामान्ये स्वाधिकरणाव-
वच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वपर्यवसन्नावच्छेदकत्वोभयाभाववत्त्वधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिर्वक्तव्या। इ-
त्थं चाव्याप्यवृत्तिसंबन्धित्वाव्याप्यवृत्तिमदन्योन्याभावयोरप्यव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः वृत्तिश्चाभावीयविशेषणता-
विशेषसंबन्धेन वक्तव्या तेन सत्ताभाववति जातौ सत्तादौ समवायसंबन्धावच्छिन्नसत्तात्यन्ताभावादेर्वृत्तित्वेऽपि तद्व्याप्यत्वादिसं-

65

चे·टी·
६६

संबंधेन हेत्वधिकरणे ज्ञानाहेतोर्वर्तमानत्वेपि न क्षतिः। अत्यंताभावान्योन्याभावयोरभावस्तु न प्रतियोगिनस्त्ववच्छेदक

स्वरूपः॥ किंतु तिरिक्त एव तेन घटत्वात्यंताभाववान् घटान्योन्याभाववानित्यादिसाहेतो नानित्याप्तिः यद्वा निरुक्तहेतुसंबं

धेनित्यावच्छेदकसंबंधेन साध्यावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधाभिन्नहपितवृत्तिमत्तानिरूपितेन प्रतियोगितासामान्ये साध्यतावच्छेदकसं

बंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः स्वपदं प्रतियोगितापरं अ

थ पसन्नमन्वतं नवृत्तिविशेषणं इत्थं च संबंधविशेषेण हेतुस्ववित्रलेपि न क्षतिरिति प्राहुः॥ किं तु तं पक्षे वे नारद्विमान्मे

मा हिसत्रतन्नद्वृत्त्याभाववमान्यापूर्ववपक्षग्रंथोक्तासमव्याप्तिमुद्दरति। अन्यनिरेति। एतेनावच्छेदकावच्छावतस्याव्याप्तिः

छलतो दर्शितानन्तु विशेषाभावानामविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितानामेवावच्छेदकं सामान्यरूपमन्यथाभावप्रति

योगितावच्छेदकमेव तत्रस्यादभावांतरे प्रतियोगितांतरे च मानाभावात्। न चैवमापत्तिः। वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्नित्वा राम०

दे प्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहनात्तत्र थाव वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति हेटा संयोगसंबंधावच्छिन्नत्वेनत्वद्वह्नित्वावच्छि ६६

न्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामेवनाद्दशप्रतियोगितासामान्यांतर्गतानांसाध्यतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नत्वव
ह्नित्वाद्यवच्छेद्यत्वोभयवत्त्वात्। नचवह्नित्वस्यापितन्महद्ह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामवच्छेदकत्वेनप्रतियोगि
ताव्यक्त्योन्नताद्दशप्रतियोगितासामान्यांतर्गततहेतुसंबंधिनः पर्वतादेरन्याकाशादेश्चतदवच्छेदकसंयोगसंबंधेन
तदवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसंबंधित्वादपितद्विशिष्टत्वकालादिरूपितविशेषणतादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
५गी कवह्निवद्घटाद्यभावप्रतियोगित्वेनताद्दशप्रतियोगितासामान्यांतर्गतानांतत्रवृसाध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वव
ह्नित्वाद्यवच्छेद्यत्वोभयाभावस्यसत्त्वान्नासंभवइतिवाच्यं। विशेषप्रतियोगितानामेवसामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वेना
वच्छेदकसंबंधेनस्वावच्छेदकयत्किंचिदवच्छिन्नासंबंधित्वमेवहेतुसंबंधिनो विशेषणंवक्तव्यमन्यथाधूमवान्वह्नेरित्या
दावतिव्याप्तेः॥ संयोगसंबंधावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनांस्वावच्छेदकसंयोगसंबंधेनस्वावच्छेदकद
ण्डत्वसमानाधिकरणसामान्यधर्मावच्छिन्नसंबंधेनैवनिखिलहेतुसंबंधिकिंतुविशेषणतादिसंबंधावच्छिन्नघटघटाद्यभावप्रति

60

वे·टी·
६७

योगिताव्यक्तीनामेवस्वावच्छेदकसंबंधेनस्वावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधिहेतुसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितासामान्य
कर्मतया तत्र साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वघटितावच्छेदघटितोभयाभावस्य सत्वात्।इत्थंचवह्निमान्धूमादित्यादौन
न्महानसत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमीनामपितत्तद्वह्नित्वरूपपर्याप्तिकिंचित्त्वावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधीभवत्येवधूमसं
बंधोऽस्त्यप्रसिद्धावीरोपन्न्याहाध्यवनीतिप्रथमोवत्त्वतमेकोग्रंथः स्वपतीनिमेरितिइतिवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावत्वविशिष्टत्वतावच्छेदककधूमवद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानोत्तेर्धूमवद्वृत्तित्वेवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयं
घ एवयथार्थत्वान्ममतयोपपत्तेरित्यर्थः।वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानांतत्रवह्नित्वावच्छिन्नाभावानांसर्वेषा
मेवधूमवद्वृत्तित्वादितिभावः।सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगितावः।वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः।पृथगेवतत्रवह्नित्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकातिरिक्तएवनचतत्प्रतीतोवह्न्यभावद्वयरोधाभावोविशेष्यपरतिग्रमप्तत्वमप्रमात्वंचेतिवाच्यं। ए॥०
तथापिघटाभावद्वंद्वंप्रतिनिवत्त्वमान्याप्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्।एतेनस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनवह्नित्वं ६७

स्व तिवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन वह्निर्वाच्यासत्त्वप्रवृत्तिमत्त्वज्ञानेन संबंधेन विशेषाभावकूटएवपर्याप्तो नियमु
क्षेस्वकाभाववृत्तित्वमतीतेर्भ्रमत्वमप्रमात्वं चेत्यपि निरस्तं। तथापि यावत्स्वकासत्त्वप्रवृत्तित्वेपि यावद्रूपद्रव्यवृत्तो
नियमतीतेः प्रमात्वाप्रमात्वयत्नमतीतेः प्रमात्वाप्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्। अत एव हेतुर्यावह्निर्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्व
विशिष्टाभावस्य तत्रविरोधे तथाप्रमत्वमप्रमात्वं चेति निरस्तं। विशिष्टस्यतेनानुल्लेखात्तदुल्लेखेपि विशिष्टस्या
नतिरिक्ततया गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेतिमतीतिवत्प्रमात्वाप्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च। एतेन यथा विशिष्टस
त्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधारतानुगुणादौ न तथा तत्तद्रूपभावानां स्वस्ववह्नित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वेपि वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नं नातिरिक्ताधारता नेथ्वमवतीतितन्मतीतेर्भ्रमात्वम
प्रमात्वं चेत्यपि निरस्तं। तथापि गुणे गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति विशिष्टसत्तायां गुणाधेयतावगाहिमतीतेः प्र
य। मात्वाक्षिद्रूपमर्थनिवह्निर्नास्तीति ध्रुवमवदाधेयतावगाहिमतीतेः प्रमात्वाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। नच स्वावच्छिन्नतन्मत

69

वि॰ टी॰ ९८ नियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन वह्नित्वं वह्नित्वावच्छिन्नत्वं तन्निरूपितनियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेन वह्निश्चात्र आप्यत्वप्रतीतं तत्र लक्षणा
यवच्छेदेनैव विशेषणभावेषु मते तु तद्धूमाधिकरणावच्छेदेनेति न तत्प्रतीतिः प्रमात्वापत्तिर्वाच्या । तावता धूमवति वह्नि
त्वादेरवच्छेदकत्वावगाहिप्रतीतेः प्रमात्वोपपादनेपि विशेषणतापि विशेषावच्छिन्नाधेयतासंबन्धेन धूमवत्त्वकालिक
वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्टरूपत्वोक्तप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अन्यथा गुणादिः सत्तानिरूप
कवृत्तित्वान्यवच्छेदकत्वपदं वृत्तिसत्तागुणादिरिति प्रतीतेरप्यप्रमात्वापत्तेर्नवपदार्थगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावगु
णादिरिति प्रतीतिर्न प्रमा विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकित्वेपि विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाधारतायां गुणादेर्विरहात् गुणे
न गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तेति च आधेयतो हेतुरिति प्रतीतिभ्रममेव नत्वेहापि धूमवान् वह्निसामान्याभाववानिति प्रती
तिर्न प्रमा न तत्र ह्यभाववानामेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि तेषां तद्वह्निन्नाधारतायां धूमवति विरहात् । धू
मवति वह्निर्नास्तीति आधेयतो हेतुरिति प्रतीतिस्वरूपमेव न तु भ्रम इति वाच्यं । अनुभवापलापात् । एवमनुमर्थवत्वापरक रम॰ ९८

स्यैवाभावस्य घटपटगोत्वादिसकलप्रतियोगिकत्वस्यस्तुवचनयाऽभावमात्रभेदविलोपापत्तेः। घटवान्न घटसा
मान्याभाववानिति प्रतीतिर्न प्रमा घटत्वेन घटसामान्याभावत्वावच्छिन्नाधारताविरहात्। घटवति घटो नास्तीत्याधेय
ताहेतुविप्रतीतिश्च प्रमा भवत्येवेति क्रमेणानुमानापलापस्य सर्वत्र सुकरत्वादिति भावः। सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वे
प्रकृष्टतत्सत्त्वं किञ्चिदभिधाय पुनर्घंभासांतरमाह। अन्यथेति। यदि लाघवान्नहृक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
एववृक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदेत्यर्थः। तुल्यपृथ्व्यादिनवद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामेवद्रव्यत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेपीतिशेषः। सकलप्रसिद्धरूपाभाववतीति वायुः पृथिवीरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
ववान् जलरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् तेजोरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववांश्चेति सकलप्रसिद्धरू
पात्यंताभाववान्। निरूपये वायुः पृथिवीरूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववान् जलरूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकान्योन्याभाववान् तेजोरूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववांश्चेति सकलप्रसिद्धरूपवदन्योन्याभाव

70

वे॰ टी॰ ६९

नां निर्णयेचेत्यर्थः ।बाधा विति। अयं च रूपतद्भाव विशेष्यको बाधबुद्धि विरोधी न कः विरुद्धयोरेकधर्मिसंबंधावगा
हित्वान्न स्यैव संशयपत्वावच्छिन्नत्व विरुद्धोभयप्रकारिताप्रतियता हि तो धर्मस्य तद्वद्दे न्यो न्याभावको टिको बाधबुद्धि
रोध्यकाइति नाभेदः ।निश्चितत्वादिति। निश्चितत्वेन संशयकोटित्वासंभवादिति रिक्त भावान्याभावस्य चानंगीका
रादित्यर्थः तथा चोक्तिरिक्तभावान्यभावान्यस्तु पराभिमत संशयविषयोऽभावस्त्वेव इदलं प्रकृतिमाव: यद्यपिवाधोरूपं न
वेतिसंशयं प्रति रूपाभावनिश्चयो न विरोधी किंतु रूपतद्भावान्यतर विशेष्यकाधेयता संबंधावच्छिन्नबाधाभावनि
श्चय एव विरोधी तथाप्यधिकरणे तत्तदभावान्यतर निश्चयो भिन्नतद्भावो भयविरोध्याधिकरणप्रकारकसंशयवि
रोधीत्यभिप्रायः। वायूरूपवान्वा तद्भाववान्वेति वायुविशेष्यकसंशयं प्रत्येव बाधस्य तात्पर्यं तस्माद्यात्तः विशेषाभाव
नां तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रयोगिकाभावत्वेन निश्चितत्वे प्रतिरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वप्रकारेण संशयविष ६०
यत्वसंभवात्तेनापि रूपेण विशेषाभावानां निर्णये तथा संशयस्य सामान्याभावातिरिक्तत्वनारिनये प्रसिद्धत्वादिति ६९

क्षेपे। घोषमत्स्याद्युक्तेन सिद्धान्तरहस्येऽनुसंधेयं। परे त्वाहुः स्वपदं हेतुमित्समानयोः कपिसंयोगि एतद्वृक्षत्वादित्यादा
वव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणेति स्वपदार्थं स्पष्टं हेतोर्विशेषणं। तदर्थकं [illegible] प्रमेयत्वाप्रतियोगिव्यधिक हेतु
रणत्वमित्येवं तु तथापि वह्निमान्धूमाद्वा पृथिवीत्वादित्यादिनानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिः। चालनीन्यायेन स
र्वेषामेव वह्न्यादीनां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्तत्र तावान्मन्त्वादिसाध्यकव्यक्तिसाध्यकव्या
प्तिश्च। हेतुसमानाधिकरणविशिष्टाभाववह्न्यादिपदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वात्तत्रादेः गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस
त्तावान् जातेः मूर्तत्वमूर्तत्वोभयवान् मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन प्रतियोगितावच्
छेदकावच्छिन्नत्वम् अधिकरणत्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वादिति चेन्न। प्रतियोगिपदस्य ताद्रूप्यप्रतियोगितानवच्छेद
कसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वात्। न चैवं सर्वस्मादभेदः॥ तत्र ताद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नप्रतिके
ऽपि हि वह्निसामानाधिकरण्यं वह्निसामान्याभावसामान्ययोर्व्याप्तिः। तत एव वह्नित्वरूपेण योगोलकीयवह्नेरपि धूमो व्या

दि·टी· ७० प्यइसुक्तमिदानीन्तनादृशमतिप्रयोगिज्ञानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नतन्निष्ठवह्निनांसमं तत्तद्धूमस्य सामानाधिकरण्यं
वह्नित्वधूमत्वरूपेण तन्निष्ठवह्नितन्निष्ठधूमयोर्व्याप्तिः। वह्नित्वरूपेण व्यापोगोलकीयवह्निव्याप्यो न धूमः इत्यभेनइत्येव
विशेषाद्यमन्तर्भूतं पूर्ववदितिदिक्। नचैतत्पक्षे पक्षतावच्छेदकमतत्वाद्यवच्छिन्नविधेयिकाघटोद्रव्यत्ववानित्याद्यरू
पेणानुमितिः सर्वत्रस्यात्तन्नैव कदाचिदपित्त्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयिकाघटो द्रव्यमित्यादिरूपा एतयोर्द्वयोरेव साध्य
तावच्छेदकघटितत्वात्। नच साध्यतावच्छेदकघटितत्वे प्येतयोरेव ज्ञानं द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिवत्स्व
रूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितावपि हेतुः द्रव्यत्वत्वाद्यतिरिक्तानवच्छिन्नद्रव्यत्वादिविधेयकानुमितित्वस्यैव का
र्यतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। तथा सति द्रव्यत्वाद्यनुमितेर्नियमतो द्विविधविषयत्वापत्तेः। द्रव्यत्वत्वादिघटकतया स्व
रूपतो द्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकीभूतस्य स्वरूपतो द्रव्यत्वादिज्ञानस्यापि सर्वत्र सत्त्वात् ईदृशस्वरूपतो द्रव्यत्वा एवं०
दिविधेयकानुमितेरप्रसिद्धेः। घटो द्रव्यत्ववानित्याद्याकारायाएव द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितेः सर्वत्राप्तु ७०

गम्यतापत्तस्तत्स्वरूपेणैव घान्योन्याभावगर्भलक्षणं तमाह। यत्समानाधिकरणेति। प्रसक्तं हेत्वभिमतपर्यवसन्न
यवत्तिपदं धिकरणं न भवति यस्स्वदसाध्यपरं वह्निमान्धूमात् सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकि साध्यके साध्यप्र
सिद्धाभावादौ वर्त्तमानसाध्यवदन्योन्याभावमादाय व्याप्तिवारणाय हेतुसमानाधिकरणेत्यन्योन्याभावविशे
षणं तच्च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन यद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसंबंधितद्वर्त्तमानत्वं तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ
हेत्वधिकरणे धूमावयवादौ वर्त्तमानस्यान्योन्याभावस्य हेत्वभावपिनाव्याप्तिः। न वा द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टस
त्वादित्यादौ सत्ताद्यधिकरणे गुणादौ द्रव्यत्वादिमतोऽन्योन्याभावस्य सत्त्वेऽव्याप्तिः तादात्म्यादिस्वनियामकसं
बंधेन हेतुना यासाक्यमिवाणगायाधिकरणान्यसमवहाय संबंधित्वप्रवेशः कुत्र मानत्वं च विशेषणता विशेषसंबंधेन
साध्यप्रतियोगिकाभावहेतुसाध्यप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबंधेन वाच्याऽन्येनेत्र सत्तावान्ज्ञा
नेत्यादौ हेत्वधिकरणे ज्ञानादौ विषयिताकालिकविशेषणतयाव्याप्त्यादिसंबंधेन सत्तादिमदन्योन्याभावस्य

वे·टी· ७१

वृत्त्यावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। यदि च वक्ष्यमाणरूपेण प्रतियोगिभिन्नत्वं निरुक्तहेतुसंबंधिनः प्रतियोग्यनिरूपितत्वं वान
छिन्नेमानत्वस्य विशेषणमुपादीयते। तदा तु कर्ममात्रवृत्तियेन केनचित्संबंधेनैव व्याप्त्या न तु संबंधविशेषो विवक्षणीयः
।वह्निमान्धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादिमत्वादिस्यादेवत्यादिमतः संयोगादिसंबंधेनासत्त्वेनाभावस्य हेतुसमानाधिकरणता
दसंभववारणाय तादृशाभावत्वनिरूपितप्रतियोगितानां लाघवार्थं प्रत्येकपर्याप्त्यवच्छेदकत्वेऽवच्छेदकताभावस्यापि तत्ता
वच्छिन्नभिन्नत्वे दर्शितत्वाच्च तथाऽन्योन्याभावत्वेन तदोपतादवस्थ्यात्। न तु तथापि वह्निमान्धूमादित्यादौ सर्वेषामपि
वत्ताऽभाववत्त्वभिन्नानां चालनीन्यायेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो
न्याभावस्य प्रतियोगित्वात्तादृशाभावस्य तु स्वप्रतिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य प्रतियोगित्वादसंभवः
।न च निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत्साध्यं तेन साध्यसामानाधिकरण्यमेव विवक्षित एम० ७१
मिति वाच्यं। तथापि वह्निमान्धूमात् तत्तावान्जातिमत्वादिस्यादौ व्याप्तेर्निरुक्तहेतुसमानाधिकरणस्य तत्तद्वधिक

रणाद्वित्वविशिष्टवह्न्यादिमत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य वह्निघटोभयाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकान्योन्याभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनासंभवनादवस्थानात्। अथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्याख्यसंबंधे
नावच्छेदकताभ्युपगमात्। न च तथापि वह्निमान्धूमादित्यादौ चालनीन्यायेन सर्वेषामेव साध्यव्यक्तीनां साधन
समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यं। जात्यखं
डोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया वह्न्यादेरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरण
त्वाभावादिति चेन्न सत्ताव्याप्यजातिमान्जातिमत्त्वादित्यादौ तथाप्यव्याप्तेः तेषां सत्ताव्याप्यजातीनां स्व
रूपतः साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात्। गुणकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्तावान्जातेरित्यादावतिव्याप्तेश्च सत्तायाः पर्याप्त्याख्यसंबंधेनान्यत्वावच्छेदकताभ्युपगमतया विशिष्ट
सत्ताया अपि तथात्वान् विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वात् महानसीयवह्निमान्धूमादित्यादावतिव्याप्तेश्च ना

वे·टी· ७२ सखंडोपाध्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोनवच्छेदकतया महानसीयवह्न्यादेरपि पर्याप्त्याख्यसंबंधेन तादृशा
वच्छेदकताभ्युपगमात्। एतेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदकता
या पर्याप्त्यनधिकरणं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमतो नासंभवः सद्धे
तौ वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य पर्याप्त्याख्यसंबंधेन साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता
वच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य कदाचिदप्यसंभवात् सत्ताव्याप्यजातिमान् ज्ञानत्वादित्यादौ सर्वासामेव सत्ता
व्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकीभूत
सत्ताव्याप्यजातित्वरूपेणानवच्छेदकत्वादित्यपि निरस्तं द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान् द्रव्यत्वादित्यादि
नाजातिः साध्यतावच्छेदकस्थले व्यापकेषु वीरत्वात् साध्यतावच्छेदकीभूतानां सर्वासामेव पृथिवीत्वजलत्वादिरू एम०
पाणां द्रव्यत्वव्याप्यजातीनां चालनीन्यायेन साधनसमानाधिकरणे पृथिवीजलादिभेदे ह्यन्योन्याभावप्रतियोगि ७१

तावच्छेदकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविशिष्टस्य तादात्म्येतिरिक्तासावतिव्याप्तेश्च स्वात्मत्वस्य पर्याप्त्या स्व
संबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वघटकत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य विशिष्टस्वात्मत्वस्यापि तथात्वा
त् विशिष्टस्वात्मत्वानतिरिक्तत्वात् महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तेश्च वह्नित्वस्य पर्याप्त्या स्व
संबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वघटकतया साध्यतावच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्या
पि तथात्वात् विशिष्टवह्नित्वस्य वह्नित्वानतिरिक्तत्वात् तेन द्रव्यत्वं द्रव्यसंयोगादित्यादावतिव्याप्तेश्च ॥ जात्यतिरिक्त
पदार्थस्य स्वरूपतोनवच्छेदकतया साध्यतावच्छेदकीभूततद्द्रव्यत्वे: पर्याप्त्या स्वसंबंधेन तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकत्वघटकत्वाद्यस्यापि साध्यतावच्छेदकघटितत्वेन स्वरूपतो द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितौ द्रव्यत्वानामाव्याप्यसंभवापत्ते
श्च । मैवं यथाहि स्वरूपतोवच्छिन्नाभावे साध्यत्वं न तु साध्यतावच्छेदकं किमप्यस्ति । अत्र निरुक्तहेतुसमानाधिकरणीयासा
न्याभाववत्त्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये यदधिकरणत्वनिष्ठपर्याप्त्यवच्छेदकतानाक्रान्तो भावस्तत्सामानाधिकरण्यं स्व

सि·टी· रूपत्वलक्षणव्याप्तिरिति विवक्षणीयं यस्य स्वं स्वरूपतः साध्यव्याप्तिपदं वह्निमान्धूमात् स्ववान्दधिचीरोत्वादित्यादौ किंचिद्
७३ वच्छिन्नसाध्यकं चास्मात्सूक्ष्मे एवं ज्ञातव्यं इडोपाध्यति भिन्नपदार्थस्वं स्वरूपतो व्याप्यत्वं प्रभुपगम्यादिति व्यापिः। न चैवं धापि नार
जा३ विशिष्टसत्तावान्नैतोः स्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वेन सत्ताया एव सा अतएव तद्धिकरणत्वपर्या
प्तावच्छेदकताकत्वाभावस्य जातिमत्त्विधान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं जातौ विशिष्टसत्तात्व
रूपेण विशिष्टसत्ताया व्याप्यत्वानभ्युपगमेपि स्वरूपतो विशिष्टसत्ताव्याप्यत्वस्य सर्वसिद्धत्वात्। किंचित्स्वच्छिन्नसाध्य
कस्थले तु निरुक्तहेतुसमानाधिकरणोन्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये धूमावच्छिन्नाधिकरणत्वनि
नार रूपपर्याप्त्यवच्छेदकताभाववत्त्वं धूमावच्छिन्नसामानाधिकरण्यपर्याप्त्यवच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति विवक्षणीयं तत्रापि नरूपेण अ३
व्यस्य साध्यतावच्छेदकत्वं तमेतन रूपेण हेतुपदं धर्मपरेण व्याख्येयं तेन वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादेः स्वरूपत एव साध्य रा०
तावच्छेदकत्वात् स्वरूपतो वह्नित्वादिकं न तु धूमपदं धर्मपरत्वेन व्याख्येयं। महानसीयत्वविशिष्टवह्निमान्धूमादित्यादौ महानसी- ७३

प त्वादिविशिष्टत्वेनैव वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वात् तद्विशिष्टवह्नित्वादिकमेव पक्षधर्मपदस्यार्थः इत्थं द्रव्यत्वव्याप्यजातिम
द्वाद्द्रव्यमसमवायित्वादित्यादौ पृथिवीत्वजलत्वादिरूपाणां व्याप्यजातीनां व्याप्यजातित्वरूपेणैव सा
ध्यतावच्छेदकतया तादृशजातित्वविशिष्टमेव पक्षधर्मपदस्यार्थः न तु स्वरूपतः पृथिवीत्व जलत्वादिकमित्यादि स्वप
६४ द्धत्यां । अत्राधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजकत्वात् तं परिहाय लक्षणान्तरमाह । समानाधिकरणेति । स्वपदं हेत्व
भिमतपरं । यद्रूपावच्छिन्नमिति । यद्धर्मावच्छिन्नमित्यर्थः तस्य तस्मात् व्याप्यत्वमिति शेषः तथा च पक्षस्वरूपतो द्रव्यत्वादेः
साध्यत्वं तत्र निरुक्तहेतुसमानाधिकरणीयो योऽन्योन्याभाववत्त्वविशिष्टप्रतियोगितासामान्ये यत्किंचित्पर्याप्त्यवच्छेदक
ताकत्वाभावस्तत्सामानाधिकरण्यं पक्षस्वरूपतस्तस्य व्याप्तिरिति वक्तव्यं । पक्षस्वरूपतः साध्यव्याप्तिपदं किंचिद्वच्छिन्न
साध्यकस्थले तादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिष्ठपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्वाभावस्तद्धर्मावच्छिन्नसामा
नाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति वक्तव्यं । तत्तु न व्याप्तिस्वं पृथिवीत्ववह्निमान् धूमादित्यादौ कालिकविशे

75

दी॰ षणत्वसमवायादिसंबंधेन साध्यवतोऽन्योन्याभावस्य हेत्वधिकरणे सत्त्वादसंभवः न च प्रतियोगितासाध्यतावच्छे
७५ दकसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन विशेषणीये निवारं घटत्वाल्पपरिमाणत्वघटवान्नित्यज्ञानत्वादित्यादौ
तादृशप्रतियोगितायाः प्रसिद्धेरिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनावच्छेदकतायाः विशेषणात् केवलान्वयि
नि वाच्यत्वादिपर्याप्तस्वरूपसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वं संयोगादिसंबंधेन वाच्यादेरपि नाभावप्रतियोगितायाम
वगतिः हि साध्यतावच्छेदकसंबंधभेदेन साध्यभेदाद्युक्ततादात्म्यसंबंधेन किंचिदवच्छिन्नस्य साध्यत्वे तत्र तादृशान्योन्याभा
वत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्ये पर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभाववत्त्वमीवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेवमेव च कं
पक्रमे पदं साध्यतावच्छेदकपरं प्रथमावच्छेदकतो च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया सर्वमन्य
दसत्ताभावगर्भप्रथमलक्षणवदवसेयमिति संक्षेपः। अत्र चेतनाभावगर्भे द्वितीयलक्षणपक्षेऽधिकरणाधूमस्य वह्नि ए॰ ०
त्वरूपेणाप्यधिकरणावह्निकोष्ठत्वं कथं स्यात्सामानाधिकरण्यविरहादित्यत आह अत्रेति। प्रतियोगितावदिति परस्य ७५

रस्सामानाधिकरण्यविशिष्टेत्यतिदोषः यथाश्रुतेनान्यव्यक्तिसाध्यकाद्यनुरोधेनानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्या
वश्यकत्वेन तादृशाप्रतियोगित्वस्याकिंचित्करत्वान्न तत्त्वं वपरस्य सामानाधिकरण्यविरहएव तस्य हेतुत्वात् ते
चैव समवायेन वह्निमद्वृत्तिसमवह्नित्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिलक्षणस्यैव सम्यक्प्रयोजकत्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वा
दिनिरुक्तौ मितिवाच्यं न च वह्निमद्वृत्तिधूमवह्नित्वात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेपि धूमस्य व्याप्यवृत्तित्वनये सामा
नाधिकरण्यं संभवतीत्यत्र शृंखलेन तद्वैयर्थ्यापादानादिति । नचैवमपि । व्याप्तिः नैका व्याप्तिरित्यर्थः । तथाच धूमत्वव्यापकता
वच्छेदकं न स्यात् व्याप्तेः प्रतिसंबन्धेन धूमत्वस्यानतिप्रसक्तत्वादिति भावः तथात्वेन । व्यास्य व्याप्यत्वेन धूमत्वस्यैव निरुक्त । तथा
च व्याप्तेः प्रतियोगिभेदेपि वह्निधूमयोः निरावच्छिन्नस्यानतिप्रसक्तत्वाद्धूमत्वमवच्छेदकं प्रत्याप्रतियोगितायां प्रतिय
क्तिभिन्नत्वेपि तत्र तदभावप्रतियोगितावच्छिन्नस्यानतिप्रसक्तत्वाद्धूमत्वादिकमवच्छेदकमिति भावः । ननु सर्वविन्ने
वलक्षणो धूमसमानाधिकरणवह्निरपि धूमव्याप्यः स्यात् एवं युगपद्वैलक्षण्यविविधिव्यक्तिद्वयोरपि कालिकसम्बन्धि

76

टी० स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह कर्मेत्यादि (क्रामिरेवकालिकसम्बन्धाभिरेवदैशिकसमव्याप्यतायां सम्भवे कालत्वस्ये
५ व हेतुत्वादुक्तादतिनाशयोर्यौगपद्याभिधानमसंगतं स्यादतः कालिकत्वानुधावनमेकस्य कालिकव्याप्यताया
मुक्तादतिनाशयोस्तत्र यौगपद्यस्यैव तत्त्वात्समयोर्यौगपद्याभिधानमसंगतं स्यादतः समव्याप्यत्वानुधाव
ना। नन्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणघटितप्रथमलक्षणे संयोगी सत्त्वादित्यादौ पद्यभिन्नातिव्याप्तिः तत्राप्यंश
एावच्छेदेन संयोगसमानाधिकरणाभावसत्त्वात्प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वाप्राप्तः समानाधिकरणाभाव
संयोगाभावे तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्संयोगत्वस्य तथापि संयोगव्यापकसंयोगाभावादिस्यादव्याप्तिः संयो
गाभावे हेतौ संयोगसमानाधिकरणाभाववत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावानां संयोगाभावः। किंत्वभावां
तर एव नातो दोषः प्रतियोगितावच्छेदकतासंयोगत्वस्येव सत्त्वात्संयोगाभावे हेतावपि तु एावच्छेदेन सं एम०
योगसमानाधिकरणाभावस्य तत्त्वं। तथा सति प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि ७५

न्यप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभाववद्भावसेवव्याप्यवृत्तिमत्तया संयोगाभावस्यापि व्याप्यवृत्त्यभाव
त्वापत्तेरित्यत आह वस्तुतः णि चेति संयोगाभावः संयोगवान्न द्रव्यत्वादित्यादौ साध्यनीभूतः संयोगाभावोऽपि प्रति
योगिसमानाधिकरणः संयोगरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य तत्राभाववत्त्वात् अपि संयोगाभावे कर्मादौ न सं
योगसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः न चैवं तस्य व्याप्यवृत्त्यभावत्वापत्तिरिति वाच्यं निरुक्तप्रतियोगिसमानाधिक
रणभिन्नाभावस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नकिंचिदवच्छिन्नवृत्तिमद्भिन्नाभावस्यैव व्याप्यवृत्त्यभावत्वादिति भा
वः। ननु सामानाधिकरण्यं न व्याप्यवृत्तिसंयोगवद्वृत्तित्वाभावे वा न सत्तावृत्तित्वरिक्तादिप्रतीत्यनुपपत्तेः सत्तायां कर्मादौ
न संयोगसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेश्च कर्मादावववच्छेदकनाशं वंधेन सत्तादिनिष्ठसंयोगसामानाधिकरण्यस्या
भावादेव विशिष्टपक्षव्यावृत्तप्रथमलक्षणे संयोगी द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगाद्यभावादेः साध्यत्वे निव्याप्तिर्दुर्वारा इत्यस्वरसादाह
वृत्तिमत्प्रतियोगिवैयधिकरण्यमिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वमवच्छेदकं विशेषणं पत्रेहे

सि. टी. ७६

नो कारणमपहायप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं हेतुविशेषणं वक्तव्यमिति तु फलितार्थः । यद्वानुप्रथमल
क्षणेऽप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमत्यंताभावविशेषणमेवोपादीयतां किं तस्य हेतुविशेषणत्वेनेत्यत आ
ह कर्मणि चेति । न च तावतस्यात्यंताभावविशेषणत्वे संयोगिद्रव्यत्वादिसाध्यके व्याप्तेः विशिष्टस्यानतिरिक्त
तया प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभाव इति विवक्षायामप्यप्रतीकारा
दिति भावः । । इदमुपलक्षणं । द्वितीयलक्षणेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यात्यंताभावविशेषणत्वे तत्रैवाव्याप्तिः क
पालैः संयोगाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वात् विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्ववि
शिष्टः सन् हेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभाव इति विवक्षायामप्यप्रतीकारादिति ध्येयं । ननु सामानाधिकरण्यस्याव्या
प्यवृत्तितया तथा चात्यंताभावविशेषणत्वेऽपि नाव्याप्तिः । अतिव्याप्तिश्च हेत्वभावयोर्द्वयोर्विशेषणत्वे एव संयोगि
सत्त्वादिसाध्यके सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितया सत्तायां संयोगाभावोऽपि संयोगाभावीयप्रतियोग्यसामानाधि ए० ७६

करणपविहो हि इत्यन्तस्याहृपहेतौ ॥ अर्थस्तु पूर्ववत् । वस्तुतस्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रतियोग्यनधि-
करणवृत्तित्वस्य यदवच्छेदकं निरूपकं हेत्वधिकरणं प्रतियोग्यनधिकरणं हेत्वधिकरणमिति यावत् । तद-
वच्छिन्नत्वं तद्वृत्तित्वमत्यन्ताभावविशेषणमित्यर्थः । केचित्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रतियोग्यनधिकर-
णवृत्तित्वरूपं तदवच्छेदकं विशेषणं तदवच्छिन्नत्वं तद्वृत्तित्वमत्यन्ताभावविशेषणमित्यर्थः प्रतियोगिसमाना-
धिकरणेति विहाय प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वत्वपर्यन्ताभावविशेषणं वक्तव्यमिति भावः । न चैवं कपिसंयोगी
एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरेतद्वृक्षत्वसमानाधिकरणकपिसंयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणगुणा-
दिवृत्तित्वादिति वाच्यं । हेत्वधिकरणे प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् एतदभावस्यैव हेतुस-
मानाधिकरणपदस्यानेनैतद्धेत्वर्थं प्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकरणकहेत्वधिकरणका-
भावेति वा । अभावान्तार्थस्त्वाहुः नत्स्वनवच्छिन्नत्वकुत्रापि कल्पनापत्तेरिति ध्येयं । ननु मूले वृक्षः कपिसंयोगीते

78

स्वावधिनप्रतीतेः कपिसंयोगादिरपि वृक्षे मूलावच्छेदेन कपिसंयोगादिमदन्योन्याभावसत्त्वादन्योन्याभावघ
टितलक्षणे कपिसंयोगैकत्वादेः साध्यव्याप्यवृत्तित्वसाध्यकव्याप्तिरित्यत आह। नवेति। अन्योन्याभावस्य। कपि
संयोगादिमदन्योन्याभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वं कपिसंयोगादिमदपि वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वं अभेदस्येति। मूले वृक्षः
कपिसंयोग्यभिन्न इति मूलावच्छेदेनापि संयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगिभिन्नभेदस्य च व्याप्यप्रतीतेरित्यर्थः। न
स्याव्याप्यवृत्तित्वेऽप्यत्यन्ताभावेनात्र प्रतियोगिनोऽन्योन्याभावतत्प्रतियोगितावच्छेदकयोरेकावच्छेदेन सत्त्वं वि
रोधात् न च कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपिसंयोगिभिन्नभेदस्य च कपिसंयोगरूपतया मूलावच्छेदेन कथं तत्प्रती
तिरिति वाच्यं अत्यन्तान्योन्याभावात्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वभेदस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वेऽव्याप्य
वृत्तित्वस्य तेन तद्वदन्योन्याभावात्यन्ताभावस्य तद्भिन्नभेदस्य चातिरिक्तस्याव्याप्यवृत्तित्वस्वभावस्योक्तस्य प्रतीत्यन्य एम०
थानुपपत्त्याभ्युपगमात्। नन्वेवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीनेत्यादिप्रतीतेः का गतिरित्यत आह विशेषणीभूतकपि ७७

संयोगादेरत्यन्ताभावस्यैव तद्भिन्नत्वात् नन्वेवं तत्र कपिसंयोगान्योन्याभावविषयकत्वमप्यनुभवसीपत्ति
द्धमिति वाच्यं। तथानुभवस्यास्य प्रमत्वानङ्गीकारे एवं गुणादावपि संयोगवदन्योन्याभावापो गोलकादेर्धूमादि
मदन्योन्याभावो विवचनस्थित्यन्यापि गुणेन संयोपलक्षणे गोलकं न धूमवदित्यादिप्रतीतेर्विशेषणीभूतस्य
संयोगधूमादेरन्यतामवस्य विषयतायाः सुवचत्वादिति चेन्न। बाधकाभावेनानुभवस्याप्रमत्वेमा
नाभावात् प्रकृतेवच्छेन्याभेदप्रतीतेरेव बाधकतयाऽनुभवस्यापस्य भ्रमतायाः प्रमाणसिद्धत्वादिति
भावः। एतच्चायातनः मूले तु यः कपिसंयोगपदिवर स्वबाधितप्रतीतेरपि हि हेतुः संयोगिभेदाभावस्य संयोगिभि
न्नभेदस्य चातिरिक्तस्य कल्पने गौरवान्न तत्प्रतीतिर्यथार्थत्वकल्पने मानाभावाच्चेतनत्यापि वृत्तः कपिसंयो
गपि भिन्ना इति यथार्थप्रतीतिरेवान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे बाधिकेति वाच्यं वृक्षे कपिसंयोगिभेदस्याव्या
प्यवृत्तित्वेन इदं संनाभावस्य तद्भिन्नभेदस्य च वस्तुनः एवं वृक्षे शाखावच्छेदेन सत्त्वात् न ताद्रशप्रतीतावनुपपत्तिविरहात्

वे॰टी॰
७८

नचकपिसंयोगिभेदस्यवृक्षावृत्तित्वप्रसङ्गेनाव्यापकमितिवाच्यंतद्वृत्तिहेतुः प्रकृतेतद्वृत्तित्वस्यैवग्रहात् । अवच्छेदकतः
अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तितानियमेऽपिकपिसंयोगीएतत्त्वादित्यादौकपिसंयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्र
मेणहेतुसामानाधिकरण्यभ्रमेनियमतोनुमित्यनुदयापत्त्या निरवच्छिन्नत्वंस्वप्रतियोग्यनिरूपितत्वाद्धे
त्वधिकरणावृत्तित्वस्यस्वप्रतियोगिभिन्नत्वंहेत्वधिकरणस्यवाविशेषणमात्रवद्रूपकंस्वपदमभावपरं
। नद्याचतन्नएवकपिसंयोगादिमद्भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वेपिकपिसंयोगीएतत्त्वादित्यादौनाव्याप्तिः । मूले
वृक्षः कपिसंयोगीनेतिप्रत्ययेपिवृक्षः कपिसंयोगाभावप्रतियोगीनेस्वप्रसंयोगेनस्वप्रतियोगितावच्छिन्नप्र
तियोगिकपृथक्त्वस्यहेत्वधिकरणेविरहादित्येवतत्त्वं । केचित्तुकपिसंयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वभ्रमेणानेर
प्रतिमयवाहेहेतुसामानाधिकरण्यग्रहेनियमतोनुमित्यनुत्पादकाचरणायप्रतियोग्यवृत्तित्वेनान्योन्याभावोविवे — एम० ७
क्षणीयः नवैकपिसंयोगीसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिवाच्यंसामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तितयाकपिसं ७८

योगवद्भेदोन्याभावस्याप्रसिद्धत्वाद्दोषप्रतियोग्यवृत्तित्वानवच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन यत्प्रतियोग्यवृत्तित्वं विवक्षितं एत
द्धेत्वाभावे च हेतुसमानाधिकरणपदं। तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिस्तद्द्रव्यस्य हेतुरेव वा प्रतियोग्यवृत्तित्वेन
विशेषणीयत्वात्ः तदस्तु तयोरवान्तरसंबन्धविशेषेणैव प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य वक्तव्यत्वात्तस्य प्रतियोग्यनिरूपितत्वा
पेक्षयाप्यनिरुद्धत्वात्तत्प्रतियोगिवृत्तित्वस्याप्यवृत्तित्वसमानाभावानुपपत्तिरिति दिक्॥ ननु यद्वृत्तत्वमित्यत्र षष्ठ्यर्थो व्याप्ति
ः तथा च व्याप्तिघटितत्वेन व्याप्तेर्ज्ञानं विना कथं तद्ग्रहः स्यात् अत आह व्याप्येति व्याप्यव्यापकभावज्ञानेपि व्याप्यव्यापकभावत्ता
नं विनापि संबन्धत्वेनैव संयोगत्वादिनैव भानस्य पर्याप्तेः क्वाप्यनिर्णीतेन भानस्य तथात्वेनाज्ञायमानस्याप्यभित्वेन व्याप्तिबुद्धौ
वभानस्य वक्तव्यत्वात्ः वक्ष्यति साध्यवन्निष्ठतः षष्ठ्यर्थत्वेन हेतुव्याप्तित्वविशिष्टस्येत्वत्वपः तथा च यद्वृत्तास्तद्वृत्तसाधनस्याप्यत्वे
न संबन्धः किन्तु संयोगादिरेव स एव च षष्ठ्यर्थः इति नान्योन्याश्रय इति भावः। नचैवमिति॥ एवं स्वपदार्थपरपदार्थघटितलक्षणे
। अननुगतस्यैवेति लक्षणस्यानुगतत्वे लक्षणस्याननुगतत्वएव परस्पराव्याप्तिरूपदोषासंभवादिति भावः। धूमवान्वह्निमत्

वि. टी.
७९

रूपेण न भवतीत्येवंरूपः। न भवत इति पाठस्तु प्रामादिकः। व्यासज्येति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकविरहार्थः
धूमवति वह्निरूपोभयत्वावच्छिन्नानधिकरणे धूमवति कथमेते इति चेदत्र तत्तदभावानां स्वोन्याभावगर्भलक्षणे प्रति
योगिव्यधिकरणत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वरूपतया वह्निरूपोभयत्वावच्छिन्नाभावस्या
पि तथात्वात् तद्विभिन्नावच्छेदेन वह्निरूपोभयवति भूतलादौ तदुभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः
। तादृशाभावेति। व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकातिरिक्ताभावानभ्युपगमादित्यर्थः। न चैवं वह्निह्रदौ न स्त इ
त्यादिप्रतीतेः को विषय इति वाच्यं ह्रदाधिकरणे तादृशप्रत्ययस्य वह्निसामान्याभावो विषयश्च वह्निमति तादृशप्रत्यय
स्य ह्रदसामान्याभावो विषयः तदुभयशून्ये च तादृशप्रत्ययस्य तादृशाभावद्वयमेव विषय इत्यभ्युपगमात्॥ न चैवं वह्नित्व
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वोच्छेदेनानुपपन्न इति वाच्यं लाघवात्क्रमप्रकारीभूतवह्नित्वह्रदत्वादितद्धर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावानामेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कल्प्यम्। अथैवं लक्षणे व्याप्तिलक्षणस्य धूमसमानाधिक

एम०
७९

रणा। ह्रदसामान्याभावस्य ह्रदत्वावच्छिन्नह्रदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वे वह्न्यभावसत्त्वेपि वह्निह्रदोभयत्वावच्छिन्नतत्प्रति
योगिताकत्वेन उभयसाधारणानया वह्न्यभावस्यापि सत्त्वाद्वह्निह्रदोभयाभावो वह्निप्रतियोगिक इति प्रतीतिवद्ह्रदसामान्या
भावो वह्निप्रतियोगिक इत्यपि प्रतीत्यापत्तिः ह्रदसामान्याभावो न वह्निप्रतियोगिक इति प्रत्ययानुपपत्तिश्च। ह्रदसा
मान्याभावस्य ह्रदत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे वह्निनिष्ठत्वाऽरितिचेन्न। वह्निसामान्याभावह्रदसामान्याभावादेर्वह्नि
त्वह्रदत्वावच्छिन्नवह्निह्रदमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वयोरेव वह्निह्रदोभयत्वावच्छिन्नत्वाभ्युपगमात् उभयसाधारणा
प्रतियोगितान्तरे मानाभावात् न चैवं पर्वते वह्निह्रदौ न स्त इति प्रतीतेः प्रतियोगितासंबंधेनाभावे वह्निह्रदयोरुभयोः प्र
कारत्वानुपपत्तिः ह्रदसामान्याभावे वह्निनिष्ठप्रतियोगिताकत्वविरहादिति वाच्यं ह्रदत्वावच्छिन्नतन्मात्रवृत्तिप्रतियो
गिताव्यक्तेः ह्रदसंबंधत्ववद्वह्निसंबंधस्याप्यभ्युपगमात्। न च नष्टसंबंधस्य कथं तत्संबंधत्वमिति वाच्यं तद्वृत्तिधर्मा
वच्छिन्नत्वसंबंधेन तस्यापि तत्संबंधत्वात् तन्निष्ठतासंबंधेन प्रतियोगित्वस्योभयसंबंधत्वे मानाभावात्। अथ वह्नि

81

व·टी· ष्टौ न स्तः घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीतेः प्रकारीभूतत्वद्वयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेपि घटो न स्त इत्यादिप्रती
८० तेर्नैकमात्राभावत्वेनोपपत्तिर्घटादिमात्रान्याभावस्य तद्वयत्वे एकैकघटादिमति तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेः यत्किंचिद्घटाद्य
भावस्य तद्व्यत्वे घटद्वयादिमत्यपि तादृशप्रतीत्यापत्तेरतो घटद्वयत्वपटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्या
तिरिक्तस्यावश्यकत्वमिति चेन्न। तावता घटो न स्तः पटौ न स्त इत्यादिप्रतीतिबलात् घटद्वयत्वपटद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रति
योगिताकाभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धावपि घटपटोभयत्वावच्छिन्नवह्निहृदोभयत्वावच्छिन्नाभावादेरतिरिक्तत्वमानाभा
वात्तयोर्वस्तो घटत्वरूपः प्रातिस्विकरूपेण तद्घटव्यक्तिभिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेष्वेव प्रत्येकं घटद्वय
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनात् यत्किंचिद्घटभिन्नघटाभावादेव घटो न स्त इति प्रतीत्युपपत्तेः घटद्वयत्वाद्यवच्छिन्न
प्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावेपि मानाभावाच्च यत्किंचिद्घटद्वयवति सर्वघटेतरघटस्यैव सत्त्वात्तत्तयाधीः न चानन्ताभावेषु घ एम०
टद्वयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेक एव तत्तत्संबंधप्रतिरिक्ताभावः सिध्यतीति वाच्यं ८०

अनंताधिकरणेष्वतिरिक्ताभावसंबंधकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्ताधिकरणसंबंधेष्वनंताभावेषु घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियो
गितावच्छेदकत्वसंबंधकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः। एतेन त्रित्वाद्यवच्छिन्नाभावो व्याख्यातः। ननु घटपटौ न स्तः घ
टो न स्तः वह्निह्रदौ न स्तः वह्नी न स्तः इत्यादिप्रतीतेरधिकरणभेदेन नानाभावविषयत्वमनुभवविरुद्धमेकाभावविष
यकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् तादृशानुभवापलापेऽधिकरणातिरिक्ताभावस्याप्रसिद्ध्यापत्तेरिति स्वरसादाह अस्तु
पृगमेवेति। ननु उभयं प्रतियोगि द्वित्वमावर्तकं तत्र द्वयं द्वित्वं च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वह्निर्वह्निमं
तो न वह्निर्वह्निमत्त्वे तथा च हेतुमन्मानाधिकरणवह्निह्रदोभयाभावस्य वह्नित्वं ह्रदत्वमुभयत्वं विशिष्टप्रतियोगि
तावच्छेदकमवच्छेदकतावच्छेदकस्य वृत्तित्वेन वह्निस्वमवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं एवं वह्निमद्ध्रदोभयाभावस्य
वह्निमत्त्वमुभयत्वं ह्रदत्वं च विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकमवच्छेदकतावच्छेदकस्य वृत्तित्वेन वह्निमत्त्वमवच्छेदकतापर्या
प्त्यधिकरणमतो नाव्याप्तिः प्रागुक्तयुक्त्या सर्वेषामेव लक्षणानामवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वघटितत्वादिति भा

82

वि॰ टी॰ ८१ नतूभयं प्रतियोगीत्यादिप्रथमाश्रुतन्तु न संगच्छते उभयोः प्रतियोगित्वे एकस्यापि प्रतियोगित्वानपायात्तत्त्वव्या
सज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगितापि व्यासज्यवृत्तिरिति वाच्यं घटो घटपटोभयाभावप्रतियोगीत्यस्याप्र
पापत्तेः घटो न घटपटोभयाभावप्रतियोगीति प्रत्ययापत्तेश्चेति ध्येयं केचित्तु नतूभयं प्रतियोगि द्वित्वव्यावर्त्तकत
त्वरूपधर्मावच्छिन्नमात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणतासंबंधेनोभयत्वं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं न वह्निवह्निम
तोर्न वह्नित्ववह्निमत्त्वेन तथा च वह्निद्वयोभयाभावादेर्वह्निद्वमात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वादिसंबंधेन द्वित्वं प्रतियो
गितावच्छेदकं न तु वह्नित्वादिनेत्येवं वह्निद्वये नस्तारस्यादोऽन्यपितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सत्त्विमां
गमप्रणेन केवलद्वित्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं तद्धुस्तैन्यत्र संकोचादिस्याङ्गः। प्रांचस्तु। घटपटोभ
यवृत्तिद्वित्वत्वेन नाद्रशाद्वित्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं न्यूनपितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुः सत्त्वेऽप्यात्रसं एग०
कोचस्यैवस्याङ्गः तदसत्। द्वित्वस्य घटपटवृत्तित्वाद्युपस्थितावपि घटपटो न स्त इति प्रत्ययात तन्न च तदानीं तादृशाप्रत्ययोऽस्ति ८१

द्व इति वाच्यं तदानीमपि तादृशानन्वयस्य दीधितिकृतैव लिखितत्वादिति दिक्॥ प्रथमाकृते सद्धेतौ सिध्यसिद्धिव्या
घातादाह। तत्त्वेति। यावत्त्वेति। यावंति स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकानि तद्वच्छिन्नप्रतियो
गिकात्यंताभावसमानाधिकरणं यत्साध्यं तेन समं सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः स्वपदं हेत्वभिमतपरम् अत्र वह्निमान्धू
मादित्यादौ धूमसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकानि घटत्वजलत्वादीनि तद्वच्छिन्नप्रतियोगिता
काभावसमानाधिकरण एव वह्निः व्याप्यसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितो व्यापकवति तत्र अत्यंताभावा
दिति लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ च वह्निसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकसार्द्रेंधनत्वधूम
त्वादितद्वच्छिन्नप्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणस्य न धूमस्यार्द्रेंधनादेः व्यापकत्वादिति नातिव्याप्तिः वह्नि
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं जलत्वादि तद्वच्छिन्नप्रतियोगिकाभावसमानाधिकरण एव धूमस्तत्रापि
व्याप्तिवारणाय यावदिति। न तु सर्वत्र नारदशावच्छेदकैर्घटत्वपटत्वगोत्वादिभिर्यावद्भिरवच्छिन्नत्वस्य कुत्राप्यभावा

83

वे·टी· ८१

दप्रसिद्धेः न च यावन्ति तादृशावच्छेदकानि तत्तदेकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति विवक्षितमिति वाच्यं अवच्छिन्न
पदस्याव्यावर्तकतया तत्तदेकोभयप्रतियोगिकोभयाभावविशिष्टाभावादिकमादायातिव्याप्त्यापत्तेः न च यावत्त्वमव
च्छिन्नस्य विशेषणं तथा च तादृशावच्छेदकावच्छिन्नानि यावन्ति तत्प्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः अवच्छिन्नपदमात्रपार्थक
मिति वाच्यं ॥ तथापि यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नाभाव[illegible]दायातिव्याप्तिः तादृशस्य तत्प्रतियोगिव्यधिकरणत्वे
नाभावविशेषणत्वप्रसिद्धेः न चैतादृशावच्छेदकानि यावन्ति त[illegible] तत्तत्स्वेकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नाभावसमाना
धिकरणं यावत् साध्यमिति विवक्षितं अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषः एवं च विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय नाति
व्याप्तिरिति वाच्यं रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेः पृथिवीत्वसमानाधिकरणान्यतमाभावप्रतियोगितावच्छेदकानि यावन्ति घ
टत्वत्वपटत्वत्वादीनि तत्तदेकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यस्य कापि रूपे सत्त्वात् घटीयरूपे घटत्व एम०
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यविरहात् पटादिरूपे पटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाव ८१

सामानाधिकरण्यविरहान्नविशिष्टसत्त्वाभावाप्रसिद्धेरित्यादावतिव्याप्तेश्च जातिसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो
गितावच्छेदकानिष्पावति तस्यैकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्त्वे सत्त्वान्नातिरिक्ते
सत्त्वादिति मैवं हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका यावन्तो धर्मास्तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण्यस
गाभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षितत्वात् तद्धर्मपदं साध्यतावच्छेदकपरं। अत्र च
स्वप्रतियोगिताविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निसमानाधिकरण
त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यार्द्रेन्धनत्वादेः सर्वस्यैव धूमसमानाधिकरणसमवायादिरूपाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशेषणावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहान्नातिव्याप्तिः एवं प्रथमप्रतियोगि
तापि विशेषणताविशेषणावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमसमानाधिकरणसंयोगसमवायादि
संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्निप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेर्यावदन्तर्गतस्य वह्निसमानाधिकरण

84

…टी·
८३

वीपविशेषणज्ञानविरोधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहेपि न क्षतिरिति दिक्॥ यद्या अन्ताभिप्रायेणास्त
दि नैलक्षण्यासत्त्वं प्रतिपादयति नत्वेवमिति प्रतियोगिता: प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेस्वउपाधेः आर्द्रेन्धनाद्युपा
धेः नत्वेतेषां नैपाधिकत्वे रूपत्वेपावत्त्वव्यभिचारित्वाभिचारित्वाध्यसामानाधिकरण्यप्रसंगोपाधिकत्वमिति प्रा
चीनग्रंथविरोधः स्यात् आह एतदेवाति। यथापत्तिरुक्तं तदेवेत्यर्थः अनौपाधिकत्वमित्यनंतरमिति: पूरणीय: गोपने
प्राचीनेत्यनेन स्वव्यभिचारिपदस्य समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नार्थकतया द्वितीय
व्यभिचारिपदस्य तत्प्रतियोगिकात्यंताभावसमानाधिकरणार्थकतया न स्वाप्यपमवार्थ इति भावः प्रकारांत
रेणानौपाधिकत्वं निर्वक्ति यद्वेति यावंतोपत्समानाधिकरणात्यंताभावाप्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगिकात्यंताभा
वसामानाधिकरण्यं यस्य तस्य तत्त्वमेव तदनौपाधिकत्वमित्यर्थः प्रथमपक्षे दंडाभावपरंपक्षे तत्र पक्षे हेतुपर्वतवह्नि ए०म०
मान्धूमादित्यादौ वह्निसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिनापिंधनादीनां सर्वेषामेवाभावेन समं धूमस्य न सामा ८३

नाधिकरण्यं व्यापकव्यापकस्य सत्त्वाद्व्यापकत्वादितिलक्षणानमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमसमानाधिक
रणाभावाप्रतियोगिनामार्द्रेन्धनादीनामेकाभावेन समवह्नेः सामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिः धूमसमानाधिकरणा
भावाप्रतियोगिनो द्रव्यत्वादेरभावेन सममसामानाधिकरण्यस्य वह्नौ सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय यावत्त्वमिति। न तु सर्वत्र
सामानाधिकरण्याभावाप्रतियोगित्वाभावाविशिष्टं तादृशविशिष्टाभावो मयाभावादिप्रतियोगित्वस्य केवलान्वयित्वा
त्तानवधाप्रतियोगिपदं स्विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नमत्यधिकालसंबंधावच्छिन्नताद
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्याप्रसिद्धिरिति स्विशेषणताविशेष
वच्छिन्नेतीति वाच्यं तथापि वह्निमान्धूमादित्यादौ वसंभवात्वह्निसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्न
प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकेन यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावेन समं सामानाधिकरण्यस्य
धूमे सत्त्वात् लक्षणसाध्यसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्तन्नमस्येकाव

85

व्या·टी·
८४

वच्छिन्नविशेष्यतानाविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेनसमंसामानाधिकरण्यविवक्षितंस्वसंयोगसमवाया
दिसंबंधावच्छिन्नाभावमादायाप्तभवगारणायविशेषणतानिविशेषावच्छिन्नेतिवरमप्रतियोगिताविशेषणमितिवाच्यं
प्रमेयत्वत्वादेरपिजातिरूपप्रतियोगितानवच्छेदकपदान्तर्गततयातद्वच्छिन्नविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावप्रसिद्ध्यासंभवतादवस्थ्यात्नचव्यतिरेकितावच्छेदकत्वेनतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकंविशेषणी
यमितिवाच्यंतथापिकेवलान्वयिन्यव्याप्तेः।तत्रतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकव्यतिरेकितावच्छेदकधर्माप्रसिद्धेः
द्रव्यविशिष्टसत्तादिसाध्यकव्याप्तेश्चविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्।अतएवात्वंहितीयान्तंताभावविशेषणंतेषा
वसाध्यसमानाधिकरणाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानावि
शेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावसामानाधिकरण्यमर्थः नचायमान्मानान्नादिसाध्यकेतादृशयावदभा रा०
वान्तर्गतानांरूपादिसामान्याभावाभावानांसकलरूपादिव्यक्तीनामधिकरणाप्रसिद्धेः तादृशयावदभावप्रत्येकं ८५

सामान्याधिकरण्येऽप्यभावपि तादृशाभाववदभावांतर्गतस्याकाशादेरधिकरणाप्रसिद्ध्याऽसंभवः द्रव्यं विशिष्ट
सत्तादिसाध्यकाभिन्नविशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति वाच्यं समसीनस्युक्तघाश्रयणात्तादृशाभाववदभावेष्वसा
मानाधिकरण्यं यद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धर्मवत्त्वं तदन्योन्याधिकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्तस्याकाशादावपि हेतुसा
मानाधिकरण्यमभावसत्त्वान्न दोष इति चेन्न। इत्थं पृथिवीत्वादिसाध्यकाभेः ताद्रूप्यप्रतियोगितानवच्छेदकद्रव्या
न्तत्वविशिष्टस्यत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वात् पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणत्वेनत्वा
काशाभावादेरभावे साध्याभावे न केवलान्वयि स्यात्तथाविधाभावाप्रसिद्धेश्चेति चेत्। साध्यसमानाधिक
रणभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकाभावं तो धर्मो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरण
भावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकास्तद्धर्मवत्त्वमन्योन्याधिकत्वमिति विवक्षितत्वादि
तिरिक्तं सोपाधीयथाश्रुताभिप्रायेण लक्षणाभावं प्रतिपादयति सोपाधावित्ति यद्धेतुनियतसंबंधिनावस

86

चि·टी·
८५

मानाधिकरण्यं तथा च यत्सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्ववत्त्वं यस्य तस्य तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थः प्र
यमपक्षे दंसाध्यत्वेनाभिमतपदं न चात्र कृत्यत्वादिरूपाद्यावति व्याप्तिः सत्तापादकत्वस्य सामानाधिकरण्यावच्छे
दकगुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वा

87

एस०
८५